ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

№ 21 (17158)

2006 чылдың МАРТ 2, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 22.30. Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

АЖЫЛЫН БЕДИИ-БИЛЕ ҮНЕЛЭЭН

Эрткен вторникте Сибирь федералдыг округтуң ведомстволар аразының ажылчы бөлүү Тыва Республиканың терроризмге удур регионалдыг комиссиязының ажыл-чорудулгазынга хыналданы чоруткан. Сибирь федералдыг округтуң комиссиязының кежигүннери республиканың Баштыңы Шериг-оол Ооржак-биле ужурашкаш, республиканың терроризмге удур камгалалынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан.

Ол-ла хүн ук комиссияның кежигүннери республиканың чугула объектилериниң терроризмге удур камгалалын хынаары-биле Кызылдың ЧЭТ-ке, №1 школага база Тыва каайлыга четкен болгаш каайлының баазазынга өөредилгени база эрттирген.

Хыналданың түңнели-биле болган республика хуралынга комиссияның удуртукчузу, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының камгалал болгаш айыыл чок чорук талазы-биле кады ажылдажылганы хандырарының департаментизиниң начальниги Василий Соколов ооң түңнелин үндүрген. Ол Тыва Республиканың терроризмге удур регионалдыг комиссиязының ажыл-чорудулгазын бедии-биле үнелээн болгаш ооң ажылынга Тыванын премьериниң бот-киржилгези улуг салдарны чедирип турарын демдеглээн. Ол ышкаш №1 школага чоруткан хыналданың түңнелдери школаның удуртулгазы бо талазы-биле шыңгыы негелделиг ажылдап турарын, Тыва каайлыга өөредилгелер бүгү албан черлериниң эки белеткелдиин бадыткаан дээрзин айыткан.

Россияның ОБЯ-ның Сибирь регионалдыг төвүнде онза байдалдар сагындырар эргелелдиң начальнигиниң оралакчызы Василий Костюченко Кызылдың ЧЭТ-ке хыналданың түңнелдеринге доктаап тура, объектиниң терроризмге удур белеткелинде эки талаже өскерлиишкиннерни айтып, чамдык сүмелерни каткан.

Чазак Даргазы Ш.Ооржак Сибирь федералдыг округтуң субъектилериниң терроризмге удур камгалалының талазы-биле ажылчы бөлүктүң кежигүннеринге четтиргенин илереткеш, бо талазы-биле ажыл уламчылаарын айыткан. Бо хыналданың түңнелдери-биле чоокку үеде терроризмге удур регионалдыг комиссияның хуралы база болур.

С.МОНГУШ.

ДАГАА-КУШТАН ХАЛДАВЫРНЫ БОЛДУРБАС ДЭЭШ

Куштардан дамчып кээп болур грипп айтырыы сөөлгү үеде бүгү делегейде чидигленип турар. Ону республика девискээринге болдурбас талазы-биле хемчеглерни күштелдиреринiң дугайында ТР-ниң Чазаа вторникте болган хуралынга чугаалашкан.

Чазак хуралынга баш удур алыр хемчеглерниң комплекстиг планы бадылаттынган, халдавырны болдурбазының талазы-биле инструкцияны ажылдап кылган. Планда көрдүнген хемчеглер езугаар бүгү-ле чурттакчылыг черлерде дагаа-куш аймаан тодарадып санаар болгаш оларга гриппке удур тарылганы чорудар.

Бүгү-ле садыг-наймаа черлеринде, рыноктарда, хөй-ниитиниң чемненилге черлеринде, школаларда, уруглар садтарында, эмнелгелерде халдавыр зоназынга таварышкан регионнардан келген куш эъди бар-чогун тодарадып хынаар. Дезинфекция кылыр эмтаң аймаа, тускай идик-хеп, химиктиг херекселдерниң курлавырын бүгү-ле фельдшер-акушер пунктуларынга тургузар.

Түр үениң инструкциязында куштуң грипптиг халдавырын баш удур болдурбазынга хамаарыштыр сагыыр дүрүмнерни айыткан. Кижилер аарый берген дагаа-куштардан, оларның агаарже үндүрген өл-чамындан, куштар эжинген сугдан, хирлиг холдардан халдавырга таваржып болур. Соокта-даа ол вирустар өлбес, 70 градустан өрү изиг сугга өлүп каар. Аарый берген черлик болгаш азырал куштар чиктии кончуг ээдергей апаар, мойну ыргайып, ыжыктар көстүп кээр, тыныштаар. Кастар болгаш өдүректер сугну долгандыр эштип, шимчээшкиннери үрелир.

Куш фермалары, ажыл-агыйлары куштарны назы-харының аайы-биле аңгылаар, турар черлерин доктаамал арыглап-аштап, дезинфекция чорудар. Хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйында дагаа-куш аймаан черлик куштар-биле каттыжа бээрин болдурбас. Бичии уругларны болгаш аргалыг-ла болза 60 хардан өрү назылыг база аарыг кижилерни дагаа-куш аймаанга чоокшулатпас.

Куштар өлүп эгелээн таварылгада ол дугайында тус чер чагыргазынга доп-дораан дыңнадыр. Өлген куштарның сегин демир илбек-биле полиэтилен хаптарга чыггаш, соок черже салыр. Куштарын эки кадарар, черлик куштар-биле каттыштырбас. Дезинфекция кылыр үүлдер бар болза, кажаа-хорааны доп-дораан арыглап-аштаар. Богунуң тараарын болдурбас.

Аңчылар, балыкчылар, агаарлап чораан улус өлген черлик куштар дугайында тус чер чагыргазынга, чоогунда чораан өске-даа улуска дарый дыңнадыр. Дезинфекция херекселдери бар болза, автомашиналарын чугдуруп арыглаар. Ынчангаш кижи бүрүзү дагаа-куштан халдавыр албас дээш оваарымчалыг болгаш арыг-силигни сагыыры чугула.

Н.МОНГУШ.

Телеграмма

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Беларусь Республикага Россия Федерациязының Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини кылдыр томуйлатканым-биле, олче чоруп тура, харылзаалыг, кады ажылдажылгалыг турганывыс дээш өөрүп четтириишкиннiң сөстерин Силерге дамчыдайн. Ажыл-херекчи харылзаавыс моон-даа соңгаар уламчылаар дээрзинге идегеп артым.

Хүндүткел-биле,
силерниң **А.СУРИКОВ.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажыл хөгжүдер яамызының дугайында

1.Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажыл хөгжүдериниң сайыдынга **Людмила Кимовна Салчакты** томуйлаар.

2.Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың февраль 28, № 30.

Москва хоорайда Тыва Республиканың Доктаамал төлээлекчизиниң дугайында

1.Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээниң «з» пунктузунга дүүштүр **Чечен Дугуржапович Чоксумну** Москва хоорайда Тыва Республиканың Доктаамал төлээлекчизинге томуйлаар.

2.Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың март 1, № 31.

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынга муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин онаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл, 2006 чылдың февраль 28, № 90/483-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр база Ак-Довурак хоорайның Төлээлекчилер хуралының кыйгырыынга үндезилеп (2006 чылдың февраль 26-да № 01 шиитпир) Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынга Ак-Довурак хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин онаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.КАРА-САЛ.

Бай Тожунуң байлаа

ОЛЧАЗЫ ХӨЙ БОЛГАН

Тожунуң аңныыр тывыш кооперативи республиканың Хереглекчилер эвилелиниң хереглекчилер кооперациязынга хамааржыр. Бо чылын аңныыр сезону октябрь 20-ден февраль 1-ге чедир уламчылаан. Оларның олчазы бо чылын дыка хөй болган.

Аңныыр тывыш кооперативиниң аңчылары бо чылын бердинген хемчээли-биле 1,5 муң киштиң, 40 муң ажыг дииң кештерин болгаш дырбактыг, чекпе, күзен, ас, норка кештерин белеткеп дужааганнар. Киш кежин хүлээп алыр ортумак өртээ 1,6-1,7 муң рубль болган. Эрткен чылга деңнээрге, өлүк кежин 20 хууга ажыр күүсеткен.

Аңныыр сезонунда аңнаар күзелдиг кижилерниң саны көвүдей бээр. Бо чылын оларның саны 100 ашкан. Бо аңныыр сезонунда эң хөй өлүктү Хам-Сырадан Марина Ак 40 киш кежин, 100 ажыг дииң кежин, Тоора-Хемден Начын Куулар 45 киш, 120 дииң кежин, Виктор Решетников оглу Юрий-биле кады 180 кишти, 200 ажыг дииң кежин аңныыр тывыш бүдүрүлгезинге эккеп дужаап, рекордту тургускан деп, аңныыр тывыш кооперативиниң даргазы Сергей Александрович Зиновьев чугаалап турар.

Аңныыр сезону төнген, ам ажылчыннар черлик дириг амытаннарның саңтүүнүн тодарадып эгелээрлер. Ол дээрге, келир аңныыр сезонунуң кандыг болурун баш бурунгаар айтып турар ажыл болур.

ЧУРУКТА: Тожунуң аңныыр тывыш кооперативиниң белеткекчизи Алена Недедова биле ол бүдүрүлгениң даргазы Сергей Зиновьев.

Сөзү болгаш чуруу Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУУ.

Сөс-домак кадында

БОДУН БОДУ МАКТАВАСКА...

Төлевирлиг үндезин-биле бир хуу солунга Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн палатаның бодунуң парлалга албанынга берген интервьюзун парлаткан. Ону номчаан кижилер Хоойлужудулга палатазы үш чартык чыл иштинде хөй-ле хоойлуларны хүлээп алган деп билип алган. Херек кырында ол шынап-ла ындыг бе?

Василий Оюн адаккы палатаның ажылдап эгелээнинден бээр 364 хоойлу хүлээп алдынган деп турар. Ол «бистиң ышкаш бичии республикага улуг сан» дээн. Хоойлуну «хүлээп алыры» болгаш «ажылдап кылыры» ийи аңгы уткалыг деп чүвени номчукчу бергедээшкин чокка билип кааптар. Конституция езугаар кайы-даа парламент хоойлу бүрүзүн хүлээп алыр ужурлуг. Ол ооң чиңгине дорт ажылы болгаш хүлээлгези. Ындыг болганда, республикада үнүп турар бүгү-ле хоойлуларны Улуг Хуралдың адаккы палатазының хүлээп алыры дээрге, манаттынмаан маадырлыг чорук эвес ышкажыл. Ол ооң хлеви-дир. Бодунуң-на дорт ажылын кылыры мактанырынга үндезин болбас.

Палатаның спикери ол хүлээп алдынган хоойлуларның чижеглеп алырга, чартык кезиин Хоойлужудулга палатазының депутаттары, чартык кезиин – ТР-ниң Чазаа ажылдап кылган дээш, ону ниити ажыглаттынып турар практикага дүүшпес деп чугаалаан. Күрүне Думазында көрүп турар хоойлуларның 70 хуузун чурттуң Чазаа киирип турар деп ол дыңнаткан. Күрүне Думазындан безин хөй ажылдап турар бис деп чугаалаксааны ол ирги бе? Маңаа ындыг деңнелге туруп болур чүве бе моңар?

«Чартык кезии» деп турар чүвези ылап-ла ындыг бе дээрге, адаккы палатаның депутаттарының боттары ажылдап кылган дээш хүлээп алган хоойлуларының кол нуруузу республиканың амгы үеде күштүг болуп турар хоойлуларынга немелделер болгаш өскерилгелер кииргениниң дугайында хоойлулар болуп турар. А ындыг байдалдың тургустунуп келир чылдагааны чүдел дээрге, тус чер хоойлуларының федералдыг хоойлулар-биле кайы-бир чүүлге карышкактыг болу бергени, ол дугайында прокуратураның удурланыышкыны-биле, федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелелиниң азы суд шиитпири-биле чогуур өскерилгени кайы-бир хоойлуга албан киирер апаары. Ук өскерилгени база ыяап-ла хоойлу-биле киирер ужурлуг.

Өскээр чугаалаарга, мындыг байдал Хоойлужудулга палатазының бодунуң ажыл активинче киир санаашкын кылып алырынга кончуг эптиг болуп турар. Ынчанмайн канчаар, өскерилге дугайында хоойлуну (ол колдуунда бичии хемчээлдиг, бир-ийи арындан ашпас) бодунуң холу-биле, ажыг дерин, хөй үезин, хөй күжүн чидирип тургаш кылыр эвес. А ол-ла үеде ол ажыл санынга кирип чыдар болгай. Херек кырында чамдык өскерилгелерни киирер ужурлуг апарганы ол-ла депутаттарның боттарының ону чедир көрбээни ол эвес чүве бе? Чамдыктарынга өскерилгелер киирери билдингир: амыдырал өскерлип турар, аңаа дүүштүр ажыл-агыйжы байдалдар, хүннүң негелделери база өскерлип турар. Ынчангаш тургустунуп келген байдалга дүүштүр кандыг-бир хоойлуга өскерилгени албан киирерин амыдырал боду негей бээр.

Депутаттарның чайгы дыштанылгазының соонда сентябрь 21-ден эгелээш, декабрь 21-ге чедир сессияларынга көрүп турган хоойлуларының дугайында шынзылгадан көөрге, 89 хоойлунуң барык 70-80 хуузун Тыва Республиканың Чазаа адаккы палатаже киирген болуп турар. А палатаның бодунуң сессияже үндүрген хоойлуларының саны (хоойлуларже өскерилгелер киирген дугайында хоойлулар) – 19 азы хуу-биле алырга 16,9. Оларның чамдыызын прокурорнуң кииргени-биле азы суд шиитпири-биле көрген. Херек кырында статистика езугаар көре бээрге, бир квартал иштинде «хоойлу чогаадылгазының» байдалы мындыг болуп турар-дыр. Арткан үелерде-даа байдал моон улуг ылгалбас дизе, частырыг болбас-ла боор.

А хоойлу чогаадыкчыларының боттарының арыы-биле чогааткан хоойлуларындан үнү адап, сактып болурул? Энир чылдан турала маргылдаалыг болуп келген «Массалыг информация чепсектеринге күрүнеден деткиишкин дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилели сагышка кирип келир. Ол-ла массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чорудуп турганы янзы-бүрү чугааларның утказындан билдингени чүл дизе, республикада үнүп турар бүгү-ле массалыг информация чепсектеринге республика бюджединден грантылар деп адаар акша-хөреңги таварыштыр деткимчени бээрин ук хоойлу төлевилелинде көрген. Маңаа анаа бөдүүн соңгукчу кижиниң талазындан дораан айтырыг тургустунуп келир: хуу солуннар күрүне бюджединге кандыг хамаарылгалыг болур ужурлугул? Оларны ажыдып алган тургузукчулары боттары-ла акшаландырар болгай. Ындыг амыр чүве болза, чалгаа эвес-ле кижи бодунуң хуу солунун ажыткаш, күрүне акшазы-биле ону үндүрүп олургай-ла.

А депутаттарның саналдап турары-биле алырга, «сарыг» дижир солуннарывыс безин күрүне карманынга идегеп болур хевирлиг. Ынчангаш-ла бо төлевилелдиң сайгарылгазынга кезек солуннар төлээлериниң идепкейжип турганы ол.

Ол хоойлу төлевилелин Улуг Хуралдың үстүкү палатазы деткивейн барган. Бир чылдагааны – төлевилелде амгы күштүг хоойлужудулга-биле чөрүлдежип турар үүлдер бар. Бети дээрге, «грантылар» деп билиишкин. Депутаттарның төлевилелде саналдап турары-биле алырга, грантыларны республика бюджединден үндүрүп бээр. А бюджет дугайында хоойлужудулгада «грантылар» деп билиишкин кирбейн турар, ындыг чүве шуут чок. Ынчап келирге хоойлу чогаадыкчыларының боттарының ажылдап кылган төлевилелинде күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле чөрүшкектиг үүлдер бар болуп турар. Ындыг турзажок адаккы палатаның кезек депутаттарының бо төлевилелди хүлээп киирип алыр дээш аажок ыйыдып турарын хөй-ниити айтырыының артында чаштынып чыдар амы-хууда сонуургал-биле тайылбырлап болур.

Ындыг болбайн канчаар. Хуу солуннар бо депутаттарның янзы-бүрү материалдарын эвээш эвес төлевирлиг үндезинге күзелдиибиле парлап берип турар болгаш оларга болчуксаар хөөннүг. Соңгукчуларынга дүрген «чедер» болгаш дыңнаттынгыр болурунуң бир аргазы – массалыг информация чепсектери болгай. Ынчалзажок демги хуу солуннарны оларның соңгуттуруп келгени көдээ округтарында улус бижидер байтык, номчуп турар деп чугаалаары берге. Ында эң-не массалыг солун – шаг-төөгүден бээр «Шын» болуп келген. Ылаңгыя радиону үзе кескен соонда информация алырының бир дөзү биеэги хевээр «Шын» болуп артпышаан. Ынчап келирге, соңгукчуларның хүн бүрүдеги амыдыралчы айтырыглары-биле чамдык депутаттарның сонуургалдары мында дүүшпейн чыдар деп чугаалап болур-дур.

Ынчаарга ол депутаттарның массалыг информация чепсектеринге күрүненің деткимчезиниң дугайында ажылдап каан төлевилели бо хүнде аткаарладып болбас амыдыралчы чугула айтырыг бе ынчаш? Угунда массалыг информация чепсектериниң дугайында федералдыг хоойлу бар, ону Россияның бүгү редакциялары удуртулга болдуруп ажылдап турар. Оон чон-даа чолдая бербээн, хем-даа келдее бербээн.

Ынчап келирге, Хоойлужудулга палатазының спикери бодунуң интервьюзунга «таарыштырыпканы» илдең. Ук интервьюну номчаан кижилер депутаттар тулган эки ажылдап турар деп билген. Херек кырында байдал оон шала өскээр туруп турарын үгле моон безин көрдүвүс. Парламент удуртукчуларының бирээзи интервьюзунга ажылының дугайында байдалды бодунуу-биле чуруп көргүскениниң алыс сорулгазы кайнаар угланганын кичээнгейлиг номчукчулар билгени чугаажок. «Бодун боду мактаваска, кым мактаар боор» деп чугаа анаа черге тыптып келбээн-не болгай.

Орлана МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың хереглелинге ачы-дуза чедирилгезин, ажылдар күүселдезин, бараннар хандырылгазынга чагыглар таарыштыр тургузар адырга контроль боттандырар төлээлекчи Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының дугайында

Кызыл, 2006 чылдың февраль 16, №127

2005 чылдың июль 21-де №94 «Күрүне болгаш муниципалдыг хереглелге ачы-дуза чедирилгезин, ажылдар күүселдезин, бараннар хандырылгазынга чагыглар таарыштыр тургузарының дугайында» Федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 23-те №1450 «Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Күрүне садып алыышкынының департаментизиниң 2005 чылдың январь-сентябрь айларда ажылының түннелдериниң дугайында» доктаалынга, Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 7-де №95 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың Саң-хөө бюджет хайгааралының талазы-биле албан дугайында Дүрүмге үндезилеп, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың хереглелинге ачы-дуза чедирилгезин, ажылдар күүселдезин, бараннар хандырылгазынга чагыглар таарыштыр тургузар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы Тыва Республиканың Саң-хөө хайгааралының талазы-биле албан чери болур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солунга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың чурттакчылыг пунктуларынга, хоорайларынга чаагайжыдылга болгаш санитарлыг ашталга талазы-биле айны эрттиреринің дугайында

Кызыл, 2006 чылдың февраль 16, №122

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Чурттакчылыг пунктуларның болгаш хоорайларның санитарлыг ашталгазының талазы-биле республика айын 2006 чылдың февраль 17-ден март 17-ге чедир чарлаар.

2. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң республика бүдүрүлгелери, албан черлери боттарынга быжыглаан девискээриниң, административтиг болгаш бүдүрүлге оран-савазының аштаптарыглаашкынын чорудар.

Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезиниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2005 чылдың июль 21-де № 94-ФЗ «Күрүненің болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыгларны киирериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседириниң талазы-биле хемчеглерниң дугайында

Кызыл, 2006 чылдың февраль 16, №136

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң 2006 чылдың бюджет политиказының кол-кол дүрүмнерин киирген Бюджет айыткалында шиитпирлээри чугула айтырыгларның аразында садып алыышкын механизмин сайзыраңгайжыдарын айтып турар. Күрүне садып алыышкыннарын боттандырарының эрге-хоойлу баазазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле 2005 чылдың июль 21-де №94-ФЗ «Күрүненің болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыгларны киирериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну хүлээп алган, ол 2006 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кирген.

Чагыгларны киирип турда, Россия Федерациязының девискээринге экономиктиг делгемниң чаңгыс аайлыын, бюджеттерниң болгаш акшаландырыышкынның бюджеттен дашкаар дөстериниң акша-хөреңгилериниң ажыглалын үре-түннелдиг болдурар, чагыглар киирер адырга күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының күрүне садып алыышкыннары департаментизиниң начальниги В.Т. Ховалыгның Тыва Республикада күрүненің болгаш муниципалдыг чагыгларның база 2005 чылдың июль 21-де №94-ФЗ «Күрүненің болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыгларны киирериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң күүселдезиниң талазы-биле хемчеглерниң дугайында информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. 2005 чылдың июль 21-де №94-ФЗ «Күрүненің болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыгларны киирериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң үүлдерин күүседириниң талазы-биле база Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалдыг хереглелдеринге продукция садып алыышкынын чорударының үре-түннелдиин бедидер талазы-биле хемчеглер бадылаар (кошкан).

3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызын Тыва Республиканың бюджединиң болгаш бюджеттен дашкаар дөстерниң күсели-биле күрүне чагыкчыларынга бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыглар киирериниң, күрүне керээлериниң даңзызын чорударының, күрүне керээлеринге ат салырындан аңгыда, күрүне чагыының күүселдезинге контрольдуң талазы-биле хүлээлгелерни боттандырар төлээлекчи орган кылдыр тодарадыр.

4. Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыглар киирип турда төлээлеткен органның – Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының, республиканың адырлар яамыларының болгаш Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларының кады ажылдажылгазының Чурумун бадылаар (кошкан).

5. Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелин Тыва Республиканың бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле тудугну боттандырарынга база капитал тудугнуң объектилерин эде чаартырынга эргежок чугула ажылдарны күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыгларны киирериниң талазы-биле хүлээлгелерни боттандырар чагыкчы кылдыр тодарадыр.

6. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызын, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызын, Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралы яамызын база Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказы яамызын ведомство чагыртылгалыг албан черлериниң объектилериниң капитал септелгезиниң талазы-биле ажылдарны күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыгларны киирер хүлээлгелерни боттандырар чагыкчылар кылдыр тодарадыр.

7. Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанны Тыва Республиканың хереглелинге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыгларны киирер адырга контрольду боттандырар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органы кылдыр тодарадыр.

8. Тыва Республиканың Чазааның Кадрлар эде белеткээр болгаш билиин бедидер Тываның күрүне институдунга бо доктаалдың 2 пунктузу-биле бадылаан хемчеглер планынга дүүштүр күрүненің болгаш муниципалдыг садып алыышкыннарны киирер адырга специалистерни белеткээриниң талазы-биле хемчеглерни алыр.

9. Республиканың яамыларынга, ведомстволарынга, муниципалдыг тургузугларның болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң баштыңнарынга, күрүненің болгаш муниципалдыг чагыкчыларга, бюджет акша-хөреңгилериниң алыкчыларынга «Күрүненің садып алыышкыннарын эргелеп-башкарары» программабиле билиг бедидеринге болур-чогуур санныг специалистерни чорудар болгаш оларның өөредилгези дээш төлевирни хандырар.

10. Чагыгларны киирериниң дугайында информацияны парлаарынга «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарны албан езузунуң парлалга үндүрүлгелери, а Тыва Республиканың Чазааның Интернет четкизинде www.gov.tuva.ru сайтызын албан езузунуң сайтызы кылдыр тодарадыр.

11. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 16-да №283 «Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге бараннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыгларны киирериниге конкурстарны эрттирер Чурумнуң дугайында», 2002 чылдың ноябрь 30-де №906 «1994 чылдың декабрь 31-де №60-ФЗ «Федералдыг күрүне хереглелдеринге продукция дужаалдазының дугайында» Федералдыг хоойлуну болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң №305 «Күрүне хереглелдеринге продукция садып алыышкынын организастап турда коррупцияны болдурбазының база бюджет чарыгдалдарын эвээжедириниң талазы-биле бирги ээлчегниң хемчеглериниң дугайында» Чарлыын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың декабрь 31-де №959 «Тыва Республиканың Эм аймаан сертификастаар болгаш ооң шынарын контрольдаар төптүң чанында түр үеде төлээлеткен складтың хүлээлгелерин «Тыва Республиканың республиканың мөөннеп садар аптека баазазы» күрүненің унитарлыг бүдүрүлгезинге дамчыдарының дугайында» доктаалы-биле бадылаан эмнелге-профилактика албан черлерин эм аймаа болгаш эмнелге ужуруткалыг кылыглар-биле хандырарының Чурумунда 5-11 абзацтарны күүседириниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

12. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

13. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезиниң эргелелинге онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Чаа чүүлдү ажыглап өөренир

АЖЫЛЫВЫС ЧИИГЕЙ БЕРГЕН

Кижи бүрүзүнге чажыт эвес-ле болгай, бухгалтер болгаш үндүрүг отчедун бүрүткеткен чериниң талазы-биле үндүрүг инспекциязынга дужаарынга эвээш эвес ажыл шагы чарыгдаттынар болгаш ээлчег манаарынга таарымча чок чүүлдер болганчок-ла таваржып кээр. Эртем-техниканың сайзырааны-биле ооң чайлап болурунуң аргазы тургустунуп келген. Харылзааның телекоммуникациялыг каналының электроннуг хевиринге бухгалтер болгаш үндүрүг отчедун дужаап болур. Ачы-дузаның бо хевирин Федералдыг үндүрүг албаны сүмелээн болгаш үндүрүг органнары биле үндүрүг төлекчилериниң аразында ийи таланың шынарлыг медээ солчулгазының талазы-биле кады ажылдажылганың шынарлыг чаа чадазы ажыттынган. Харылзааның телекоммуникация каналдарынче кирериниң бөдүүн чурумун ажыглап, саазын кырынга дүжүрүп чытпайн, электроннуг хевирге үндүрүглер болгаш чыылдалар төлевирлерин база өске-даа чугула санажылга документилерин, бухгалтер отчедун, үндүрүг декларацияларын дамчыдар арганы ол система берип турар, ооң иштинде Интернетти база ажыглап болур.

РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының Тыва Республикада эргелелиниң үндүрүг төлекчилери-биле ажылдаар талазы-биле килдистиң начальниги Н.А. Коломысов-биле кады электроннуг хевирге отчетту дужаап турар үндүрүг төлекчилери-биле ужуражыр сорулганы салгаш, организациялар кезип чоруптувус. Бистиң кол сорулгавыс, отчетту болгаш үндүрүгнү электроннуг хевирге дужаарынга кандыг бергедээшкиннер болуп турарыл, ооң ажыктыг хевири кандыг болуп турарын билип алыры. Ол бир талазында, үндүрүг төлекчилеринге ажыктыг болур дээрзи билдингир. Ийи талазында, ону хүлээп ап турар албан черлеринге база ажыктыг.

Бистиң бир дугаар ужурашкан киживис **ТР-ниң Күрүне лицейиниң кол бухгалтери Вера Юрьевна Күнзегеш:**

— Кайы үеден эгелээш электроннуг хевирге отчет дужаар талазы-биле ажылдап эгелединер, Вера Юрьевна?

— Бистер чоокта чаа, 2005 чылдан эгеледивис.

— Силерниң бодап турарыңар-биле документини үндүрүг инспекциязынга дужаары бөдүүнчээн бе азы улам нарыыдай берген бе?

— Отчет дужаарының талазы-биле үүнү чугаалап болурул дээрге, чаңгыс сөс-биле бөдүүнчээн болгаш экижээн. Мооң мурнунда ышкаш үндүрүг инспекциязынче барып, хүннү бадыр ээлчег манап, хилинчээн көрүп турган болгай бис.

— Ам отчет дамчыдып бээринге кайы хире үени чарыгдап турар силер?

— Үгле отчеттуң бодун белеткээринге үе эртер-дир, а үндүрүг инспекциязынче дамчыдары кончуг дүрген чоруур.

— Биске билдинип турары-биле алырга, электроннуг хевирге медээлерни дамчыдары-биле холбаштыр «Инфотех» фирма-биле ажылдап турар болгай силер. Ооң ачы-дузазының өртээ улуг деп санап турар силер бе?

— Мээң бодап турарым-биле алырга, бир айда 500 рубль кандыг-даа организацияга ол дыка улуг эвес. Мооң мурнунда ээлчег манап турганывыска бодаарга, дыка таарымчалыг апарган.

— Электроннуг хевирге отчет дужаарынга өөренип, кандыг-бир курс эрткен силер бе?

— Чок. Кандыг-даа тускай курс эрткен херээ чок. «Инфотех» фирмадан тускай специалистер келгеш, бистиң бодувуска тайылбырлап база көргүзүп берген.

— Чижээлээрге, бир эвес бүгү назынында самбың азы саналга машиназы-биле ажылдап чаңчыккан бухгалтерге бо талазы-биле бергедээшкиннер тургустунуп келбес бе?

— Бир эвес кижи компьютерге ажылдап чаңчыга берген болза, ол кижиге улуг бергедээшкиннер турбас.

Ийи дугаарында бистиң чугаалашкан киживис **республиканың №1 эмнелгезиниң улуг бухгалтери Татьяна Егоровна Сараскина:**

— Кайы үеден бээр бухгалтерлеп ажылдап турар силер, мооң мурнунда отчетту канчаар дужаап турдуңар, Татьяна Егоровна?

— 1991 чылдан бээр бухгалтерлеп ажылдап турар мен, мооң мурнунда саазыннарга кылып алгаш, инспекцияга аппарып берип турдувус.

— Силер кайы үеден бээр электроннуг хевирге дужаап эгелединер?

— 2004 чылдан бээр.

— Ол ачы-дузаның өртээ чеже болду? Абонент дээш дораан кашты төледиңер?

— Бир дугаар үндүрүгге 3000 рубльди, ай санында 600 рубльди төлеп тур бис.

— Ол өртекти улуг деп бодап турар силер бе?

— Чок, улуг эвес.

— Электроннуг хевирге отчетту чорудары кайы хире берге болур-дур?

— Кажан ону белен кылдыр кылып алганда, ону чорудары берге эвес. Чыл отчедун каш-ла минута иштинде чорудар. Отчетту чорудупкан соонда, ону алганының бадыткалын манаар бис. Ооң харыызы бир шак болгаш чедип кээр.

— Мону каяа өөренип алдыңар?

— Баштайгы үеде харылзааның оператору дузалажып турган, улаштыр боттарывыс өөренип алган бис.

— Бо талазы-биле боттарыңарның бодалыңарны чугаалап көрүңерем?

— Мооң мурнунда азы ийи чыл бурунгаар отчет дужаары-биле бүдүн хүн иштинде инспекцияга тура хүнзээр сен, чамдыкта дужаап шыдавайн-даа баар турдувус. Ам кандыг-даа бергедээшкин чок, инспекцияга барып турбастыр бис.

Үш дугаар үндүрүг төлекчизи **«Тывахарылзааинформ» ААН-ниң кол бухгалтери Гертруда Кыргысовна Бады-Сагааанга** ужуражып келдивис.

— Харылзааның оператору таварыштыр электроннуг хевирге отчетту кайы үеден бээр дужаап эгелединер, Гертруда Кыргысовна?

— 2004 чылдың октябрьдан бээр.

— Отчетту тургузарынга болгаш чорударынга бергедээшкиннер турар-дыр бе?

— Отчетту тургузары — ол бир ажыл, а документ сайгарылгазын электроннуг хевирге чорудары дыка эки апарган. Бистер «Инфотех» фирманың специалистеринге өөредилгени эрткеш, ажылдап эгеледивис.

— Өөредилге кайы хире үр боор-дур?

— Бир шак хире болган. Баштайгы отчедувуска олар боттары кээп дузалашкан, а улаштыр боттарывыс чорудуп эгелей берген бис.

— Ай санында кайы хире төлеп тур силер?

— Бир дугаарында, бүрүткелге 2500 рубльди төлээн бис, ай санында 600 рубль төлеп тур бис.

— Электроннуг документ сайгарылгазы-биле ажылдаарга берге-дир бе?

— Чок. Ында берге чүве чок, кандыг-даа бухгалтер өөренип ап болур.

— А үндүрүг инспекциязы харылзааның бо каналын таварыштыр кандыг-бир медээни силерге чорудуп берип турар бе?

— Ийе, хоойлуларда, акты шүүштүрүлгезинде өскерилгелерни болгаш өске-даа чаа үүлдерни биске доктаамал чорудуп берип турар.

Харылзааның операторун таварыштыр электроннуг хевирге отчет дужаап турар бир улуг бүдүрүлгениң, бюджет адырының өөредилге чериниң болгаш эмнелгениң улуг бухгалтерлери-биле ужуражып, сонуургаан айтырыгларывысты салдывыс. Моон кандыг түннел үндүрүп болурул дээрге, электроннуг хевирге отчет дужаап өөренип алыры кандыг-даа бүдүрүлгениң болгаш албан чериниң ажылдакчыларынга ажыктыг дээрзи билдингир-дир.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тыпсырының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы база ачы-хавыяазы дээш **Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш»** медалын Республиканың уруглар эмнелгезиниң фтизиатр-эмчизи **Маргарита Константиновна КОВЕНСКАЯГА** тыпсыр.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

«Чылыдылга четкизи» КУБ-туң директору **Виктор Алексеевич БОЧАРОВКА;**

Ургларның эмчи-социал келдередилге төвүнүң социал педагогу **Тамара Лагбужаповна ОТУК-ООЛГА;**

Сүт-Хөл кожуундан күш-ажылдың хоочуну **Сандю Самбыңович Тюлюшке** тыпсыр.

«Тыва Республиканың көдээ ажылагыйының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Бай-Тайга кожуунну «Аяк» арат ажылагыйының удуртукчузу **Демир-оол Хомушкуевич ХИРВААГА** тыпсыр.

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның №3 ниити өөредилге школазының директорунуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы **Зинаида Алексеевна СЕМЕНИКОВАГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Самагалдайның «Тывахарылзааинформ» ААН-ниң директору **Мерген Иргитович БАЛЧАРНЫ;**

Федералдыг статистика албанының ТР-де девискээр органының инспектору **Любовь Настыковна БИЧЕ-ООЛДУ;**

Абаканның «Сибмост» ААН-ниң №91 көвүрүг отрядының директору **Валерий Александрович КОВЛЯШЕНКОНУ;**

Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң культура секторунуң удуртукчу эртем ажылдакчызы **Айлана Калиновна КҮЖҮГЕТТИ;**

«Азас» бойдус күрүне заповедниги» ФКУ-нуң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар **Милан Маадыр-оолович КЫНЫРААНЫ;**

Кызыл кожуунну коммунал ажылагыйының муниципалдыг бүдүрүлге чериниң эргелекчизи **Мария Сидоровна ПАВЛЕНКОНУ;**

Бай-Тайга кожуунну күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң начальниги **Зоя Серендооевна ХОМУШКУНУ** шаңнаар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
2006 чылдың февраль 22 № 25.

* * *

Театр уран чүүлүн сайзырадырынга киирген үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың культуразының хүндүлүг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Күрүнеиң Гнесиннер аттыг хөгжүмнүг колледжиниң башкызы **Аида Арслановна ГАЙНАНОВАГА** тыпсыр;

«Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыванның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директору **Альберт Кирович ХОМУШКУГА** тыпсыр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыванның хөгжүм-шии театрының артистери **Сергей Хүлер-оолович ОНДАРНЫ** база **Борис Хеймер-оолович ООРЖАКТЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2006 чылдың февраль 24 № 26.

* * *

«Уран чүүл адырынга чедип алган чедиишкиннери дээш база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи»-хүндүлүг атты

Тыванның күрүне филармониязының «Саян» ансамблиниң балет артизи **Омак Очур-оолович САТКА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2006 чылдың февраль 24 № 27.

* * *

Профессионал өөредилге адырынга чедиишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың эге профессионал өөредилгезиниң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы **Яков Васильевич САРБААГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2006 чылдың февраль 27 № 28.

ПРОКУРОРЛАР ХУРАЛДААН

Новосибирск областың Бердск хоорайда «Сосновка» ажык акционер ниитилелдиң конгресс-төвүнге Россия Федерациязының Сибирь федералдыг округунда прокуратура органнарының удуртукчуларының февраль 27-де болган хуралының ажылынга Тыванның кожууннарының прокурорлары болгаш республика прокурору Виктор Кизикин киришкен.

Семинар-хуралга Сибирь федералдыг округта прокуратура органнарының 2005 чылда ажыл-чорудулгазын чугаалажып, түннелдерин үндүрген болгаш прокуристелге ажылының дээштиин бедидер талазы-биле угланыышкыннарны, хемчеглерни тодараткан. Хуралдың киржикчи бүрүзү салдынган айтырыг бүрүзүнге харылавышаан, ажылдап турары прокуратуразында федералдыг хоойлужудулганы сагып, хамаатыларның конституцчу эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалап турарын, социал адырда хоойлу-дүрүм бадыткалының болгаш кем-херек үүлгедиглериниң истелгезиниң чоруп турарының байдалының дугайын чугаалаарынга белен турган. Прокуратура — бөгүнде бөдүүн кижи аңаа бодунуң берге айтырыглары-биле барып болур кара чаңгыс күрүне органы бооп турарындан аңгыда, олар оон юридиктиг халас консультацияны база ап болур аргалыг.

Сибирь федералдыг округта Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң оралакчызы Валентин Симученковтуң семинар-хуралдың киржикчилериниң мурнунга салганы сорулгалары болгаш аңаа болган ажыл-херекчи чугааның угланыышкыны тус-тус черлерге хоойлу-дүрүмну, корум-чурумну быжыглаар хемчеглерни, бистиң ниитилелдиң адыр бүрүзүнге прокурор хайгааралын күштелдирер аргаларны берип турар.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

Удуртукчу-биле интервью

Бо чылдың март 3-те Тыва Республиканың чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитеди 15 чыл оюн база республикага тус чер тургузуунуң албаны 60 чыл болган оюн демдеглеп эрттирер. Бо юбилейниң бүдүүзүнде Тыва Республиканың девискээринде шимчевес өнчүнүң даңзылаашкынын чорудар Федералдыг агентилелдиң удуртукчузу Хемер-оол Бичеоолович КУУЛАРГА дужуп, бодумнуң сонуургаан айтырыгларымны салдым.

Хемер-оол КУУЛАР:

«ЧЕР РЕФОРМАЗЫН ЧОГУМЧАЛЫГ

— Чер айтырыы хаанныг Россияның төөгүзүнден бээр онзагай черни ээлеп турган болгай. Россияга чер тургузуунуң албаны черле кажан тургустунганыл, ол албанның кол чорудар ажылы кандыг турганыл, Хемер-оол Бичеоолович?

— Ону кончуг кысказы-биле мынчаар чугаалап болур мен. 2005 чылдың июль 15-те Россияның чер тургузуунуң албаны тургустунганындан бээр 15 чыл юбилейин демдеглеп эрттирген. РФ-тиң чер тургузуунуң албаны тургустунганындан бээр байлак төөгүлүг болуп турар. Россияның күрүнениң чер тургузуунуң албанын 1550 чылдан бээр тургустунган деп санап болур, Россияга чер херектерин башкарып, черлер аразын демдеглээр бир дугаар күрүне органы ол чылдарда тургустунган.

150 хире чыл турганының соонда, XVIII үүс чылдың эгезинде (Петр 1 хаан үезинде) ол чаа тургустунган Россияның Чер хуваар канцеляриязына дамчып келген. Чер хуваарының канцеляриязы Россияның Чазааның кол органы турган болгаш Россияның черлерин ажыглаарынга чурумну тургускан база Россия империязының саң-хөө байдалын тодаргайы-биле экижиткен.

1905 чылда Чер хуваарының канцеляриязы чер тургузуун удуртурун соксаткан. Ол үеде Чер херектериниң болгаш күрүнениң өнчү яамызы чер тургузуунуң болгаш чер херектериниң кол эргелели кылдыр эде тургустунган, ооң эргезинге чер тургузуун башкарары, саң-хөөзүн, хууда составын болгаш чер хуваар албанны башкарарын боттандырып чорудары хамааржып турган.

1906-1917 чылдар үезинде чер тургузуунуң албаны чер тургузуунуң херектериниң талазы-биле комитет кылдыр тургустунган болгаш губернияларның база уездиниң чер тургузуунуң комиссиялары тургустунган, ол Столыпинниң (1906-1911 чылдарда) чер реформазын чорудар арганы берген. Чер тургузуунуң чаа ол чадазын салган.

1917 чылдан эгелээш, чер тургузуунуң сорулгалары боттуубиле өскерилген. 1918 чылдың январь 5-те Чер талазы-биле улус комиссариадының дужаалы-биле ооң составынга техниктиг Төп чер хемчээр килдис тургустунган, 1919 чылда Төп чер тургузуунуң килдизи кылдыр тургустунган, 1924 чылда ССРЭ-ниң Улус комиссариадының чер мелиорациязының болгаш чер тургузуунуң эргелели кылдыр тургустунган.

Сөөлгү чылдарда азы 1990 чылга чедир чер тургузуунуң албаны ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый яамызынга хамааржып турган болгаш орта Чер ажыглалының болгаш чер тургузуунуң эвилелдиң кол эргелели кылдыр ажылдап турган.

— Бистиң республикага чер тургузуунуң албаны 60 чыл бурунгаар тургустунган болгай, ол албанның ажылы Тыва Автономнуг областың көдээ ажыл-агый эргелелинден эгелээн, борта хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Бирээде, чер комитедин бо чылын алды дугаар чыл удуртуп турарымны чугаалап каайн. Республиканың чер тургузуунуң албаны боду база онзагай төөгүлүг.

Кажан ТАР эки тура-биле ССРЭ-ниң составынга каттыжып кирген соонда, эвилел чергелиг яамыларга, ведомстволарга хамаарыштыр албан организациялар республикага тургустунуп эгелээн. Ынчап кээрге, 1945 чылда Тыва Автономнуг областың көдээ ажыл-агый эргелелинге чер тургузуунуң болгаш чер сайгарылгазының килдизи тургустунган. Кожууннарга чер тургузуунуң отрядтары тургустунган. Ооң-биле чергелештир мал ажылының болгаш чер болбаазырадылгазының талазы-биле эштежилгелер тургустунган. Оларга тараа тарыыр, сиген көзер шөлдерни быжыглааш, кызыгаарын хемчээп тургускан.

Василий Балчий-оолдуң чуруу.

1989 чылда Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызынга хамааржып турган чер ажыглалының болгаш чер тургузуунуң килдизин, Тыва АССР-ниң күрүнениң көдээ ажыл-агый албаныныңң эргелели кылдыр эде тургускан, 1991 чылда Тыва Республиканың чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитеди кылдыр тургускан, а 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп РФ-тиң Чазааның 2004 чылдың июль 30-де № 1024 айтыышкыны-биле Шимчевес объектилерниң федералдыг агентилелиниң Тыва Республика талазы-биле эргелели кылдыр эде адаан.

— Тыва Республиканың девискээринде шимчевес өнчүнүң бүрүткелин чорудар эргелелдиң кол сорулгаларынга тодаргайы-биле доктаап көрүңерем.

— Күрүнениң чер кадастрының (эрге-хоойлунуң чижек актыларын үндүрген соонда — шимчевес объектилерниң күрүнениң чер кадастры) болгаш хоорай тудуунуң ажыл-чорудулгазынга күрүне объектилериниң техниктиг учедун организастаар. Ооң-биле чергелештир чер демдээниң күрүне кадастрын

ИНТЕРНЕТТЕН МЕДЭЭЛЕР

Сумога дөрт кижи чемпионнаан

Февраль 25-26 хүннеринде Москвага элээди, аныяк болгаш улуг спорт-чулар аразынга сумо хүрешке Россияның 9-ку чемпионады болган.

Тыванын командазы (тренери Владислав Алаш-оол) 10 медальды чаалап алган. Оларның иштинде Каң-Демир Куулар, Александр Хуурак, Начын Монгуш болгаш Хаяа Тюлюш боттарының деңзизинге чемпионнааш, алдын медальдарга төлептиг болган.

«Нацияның алдары» орден-биле шаңнаткан

Февраль 27-де Россияның эртемнер академиязынга «Делегейниң Эки сеткилдиг кижилериниң» Съездизиниң ажыдыышкыны болган.

Аңаа «Үүс чылдың меценаттары» Бүгү-делегейниң ачыбуян фондузунуң база «Делегейниң Эки сеткилдиг кижилери» хөй-ниити болгаш ачы-буян шимчээшкининиң «Меценат», «Нацияның алдары» орденнерин байырлыг байдалга тывыскан. РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Ч.Ч-Д. Ондарны «Нацияның алдары» орден-биле шаңнаан. Депутатка өөрүшкүлүг медээ кажан ол Тывага турда келген.

Ортумак назын — 29 хар

Тыва Республика Сибирь регионунда эң аныяк чурттакчыларлыг девискээрге хамааржып турар.

Ооң чурттакчы чонунуң ортумак назыны — 28,7 чыл, эр улустуң — 27,4, херээжен улустуң — 29,9-ка деңнежип турар. А Новосибирск облазының чурттакчыларының хөй кезиин улуг назылыг улус тургузуп турар, ынчангаш ооң ниити чурттакчы чонунуң ортумак назыны Тывадан барык он чыл хөй бооп, 38,3 чылга деңнежип турар.

«Субудай—2006»

Тыванын ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң сургуулдарының аразынга Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге тураскааткан «Субудай-2006» деп мөөрей «Беш чыл» танцы клувунга болган.

Күш-шыдал болгаш сагынгыр-тывынгыр чорук талазы-биле маргылдаага 13 кижиниң аразындан Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң сургуулу Азият Куулар тиилеп үнген.

Чылыгны хүртү дузазы-биле

Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада институдунуң эртемденнери энергетика талазы-биле чаа технологияларны бо хүннерде сүмелеп киирген.

Оларның бирээзи — хүртүнүң дузазы-биле чылыг энергиязын үндүрүп алырынга хамаарышкан. Шак ындыг хүртүлүг чылыг бүдүрүкчүзүнүң дузазы-биле билдингир одалга машиналарынга көөрде, 2 катап эвээш энергияны үндүрүп тургаш, бажыңнар чылыдып «одаарының» аргазы бар.

Тайбың үеде 6083 солдат...

Февраль 25-те шериг албан-хаакчыларының болгаш оларның өг-бүлелериниң эргелерин камгалап турар «Иелер эргелери» фонд Москва хоорайда Бүгү Чырыткылыглар Дуганынга тайбың үеде шериг кезектеринге чок болган оолдарның чырык адынга номчулганы эрттирген.

Солдаттарның иелеринге дуза кадарының Бүгү-российжи фондузунга 2005 чылда шериг албанынга оолдарын чидирген 6083 өг-бүлелер дуза дилеп келген. «Иелер эргелери» фондунуң медеглели-биле алырга, оларның 25 хуузу боттарының амы-тынынга четтингеннер болуп турар.

Эмнелге чаа аппаратуралыг

Республиканың №1 эмнелгезиниң эндоскопия салбыры амгы үениң чаа эндоскопия дериг-херекселин алган.

Ол чурттакчы чоннуң эмчи шинчилгезин шынарлыг чорударынга болгаш кезиишкиннерниң база шинчилел ажылдарының чаа аргаларын тып кииреринге салдарлыг болуру магат. Ол аппаратураны республика болгаш федералдыг деңнелге болуп эрткилээн эртемнер конкурстарынга эндоскопия салбырының эмчилериниң чаалап алганы шаңналдарының өнчү-хөреңгизи-биле саткан.

Оларның аттары уттундурбас

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан чаңчылчаан митинг Алдар тураскаалдың чанынга болуп эрткен.

Кол болуушкуннуң бир шак мурнуу чартыында Кызыл партизаннарның болгаш чер-чер дайыннарының маадырларының тураскаалынга митинг болуп эрткен, орта № 12, 5 школаларның өөреникчилери, мэрияның, шериг комиссариадының төлээлери, Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш чер-чер дайыннарының хоочуннары киришкен.

Митингиниң киржикчилеринге Кызыл хоорайның өөредилге комитединиң даргазы Г.И.Гостева байыр чедирип чүве чугаалааш, демдеглээни болза, 80 ажыг чылдар иштинде февраль 23 онзагай черни ээлеп турар, байырлал чеже-даа катап адын өскерткен болза, ол амгы үениң Ада-чурт камгалакчыларының байырлалы бооп хевээр арткан.

XXI үүс чылда чурттап турар бистерге Дмитрий Донскийниң, Александр Невскийниң, Минин болгаш Пожарскийниң, Крюков болгаш Беспаловтуң, Үргүй-оол болгаш Кечил-оолдуң, Бухтуев болгаш Семирацкийниң аттары ыдыктыг болуп артар.

Хевек ХЕРТЕК.

«ЧОРУДАР АРГАЗЫ ТУРГУСТУНУП КЕЛГЕН»

чорудуп тургаш, чер хоойлузун сагыыры дээш күрүнеиң чер контролюн боттандырып чорудар. Эң кол айтырыгга – чер тургузуун боттандырып чорудары болгаш организастаары болур. Черни чөптүг ажыглаары — чер реформазын база чер харылзаларын таарыштырары-биле борта федералдыг болгаш регионалдыг программаларны боттандырары чугула киржилгелиг болур. Бистиң эргелелдиң мурнунда сорулгалар көвей, ону Чазак-биле база тус черниң бот-башкарылга органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдап тургаш, чер реформазын чогумчалыг боттандырып чорударының аргазы бар.

— Чер талазы-биле федералдыг болгаш республика хоойлулары үнген болгай, бо хоойлуларны амыдыралга боттандырарынга кол рольду кадрлар ойнаар апаар, силерниң эргелелдиң кадрлар-биле хандырылгазы кандыгыл?

— Аңгы-аңгы чылдарда чер тургузуунуң албанынга дыка хөй күш-ажылдың хоочуннары ажылдап, хөй күжүн үндүрүп, күш-ажылын бараалгадып келген. Оларның чижээнге, Раиса Харитонова, Иван Пошелюжный, Вячеслав Радченко, Иван Дидур, Виктор Уланов, Мария Быкова, Александра Вотякова, Евгений Колеватов, Александр Поморцев, Александр Начын, Бады Ооржак, Виктор Дандар, Анатолий Есипов болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Шимчевес объектилер кадастрының федералдыг агентилелиниң Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң салбырлары республиканың 17 кожууннарында, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда бар. Олар боттарының ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың күрүне эргечагыргазының органнары база тус черниң бот-башкарылга органнары-биле кады чорудуп турар. Шимчевес өнчүнүң даңзылаашкынын чорудар федералдыг агентилелиниң эргелелинде ажылдакчыларының ниити саны 2006 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, 45 күрүне албан-хаакчылары ажылдап турар, оларның 39-зу дээди профессионал эртемниг, 6-зы тускай ортумак эртемниг. Бир эвес ажыл стажы-биле санаар болза, 18 ажылдакчы 15 чылдан хөй стажтыг болуп турар. Ынчап кээрге, чер комитединде база чаа тургустунган эргелелде үр чылдарда ажылдаан арга-дуржулгалыг, бедик мергежилдиг специалистер-биле хандыртынган деп чугаалап болур. Бо байырлыг хүнде бистиң эргелелдиң шугумунга ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуннарынга быжыг кадыкшылды, узун назынны, буянныг кежикчолду күзедим. Чер дугайында айтырыг бо хүннерде кончуг чидии-биле тургустунуп турар, ол талазы-биле кылдынган ажылдар хөй, ам-даа мурнувуста кылыр ажылдар эвээш эвес, ол талазы-биле эргелелдиң специалистери ажылдың сорулгазын бедик деңнелге тудуп, салган сорулгавыс бүдүп турзун деп күзедим. Бистиң эргелелде хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап, чер реформазын чорударынга төлептиг үлүүн киирип чоруур специалистер хөй, оларның чижээнге, эргелелдиң удуртукчузунуң оралакчызы П.В. Халагаев, девискээр килдизиниң начальниги Г.М. Чурук, күрүнеиң чер контролюнуң килдис начальниги С.К. Токаш-оол, кожууннар аразында девискээр килдистериниң начальниктери Л.М. Седен, В.Р. Евсеев, Л.А. Хангаева, О.А. Куулар болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

— 2004 чылдың ноябрь 29-та № 141 Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле 2005 чылда силерниң ажылыңар чымыштыг-ла болган боор аа, Хемер-оол Биче-оолович?

— 2005 чылда ажылывыстың кол угланыышкыны үндүрүг онаарының ажыктыг системазының үндезининге тургустунган, бүгү деңнелдиң черлеринге күрүнеиң кадастрлыг өртээн тургузар талазы-биле ажылды дооскан; чер участоктарының кадастрлыг өртээниң үндезининге чер үндүрүүн санаарынга херек чугула медээлерни белеткээр талазы-биле ажылды чоруткан; чурттакчылыг суурларда чер бүрүткелин уламчылап турар.

Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың август 25-те № 945 «Черниң кадастрлыг күрүне өртээниң дугайында», 2000 чылдың апрель 8-те № 316 «Черниң кадастрлыг күрүне өртээн чорударының чурумун бадылаарының дугайында» доктаалдарын амыдырал кырынга боттандырар сорулга-биле республикага, федералдыг хоойлуга тодараттынган бүгү деңнелдиң черлеринге кадастрлыг күрүне өртээ тургустунган. Тыва Республиканың Чазаа көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин, чурттакчылыг суурларның, арга-арыг фондузунуң, садчылар каттыжыышкыннарының, үлетпүр болгаш өске-даа угланыышкынга ажыглап турар черлер, онзагай камгалалдыг девискээрлер болгаш объектилер, суг фондуларын черниң кадастрлыг күрүне өртээниң түңнели-биле бадылаан.

2004 чылдың ноябрь 29-та № 141 «Россия Федерациязының (хоойлужудулга актыларының чурумунга дүүштүр) чамдык хоойлужудулга актыларының күжүн чидирген деп санааны-биле чергелештир, Россия Федерациязының чамдык хоойжудулга актыларынга болгаш Россия Федерациязының үндүрүг кодекизиниң ийиги кезээнге өскерилгелерни киирериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандырарының чурумунга дүүштүр болгаш 2005 чылда чер төлевириниң системазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле, эргелел чер үндүрүүн онаарының шупту объектилерин тодарадыр ажыл доозулган база чер үндүрүүн чыырынга чугула медээлер чыгдынган.

— Силерниң кылган ажылыңар хөй дээрзи кымга-даа билдингир, номчукчуларга билдингир болуру-биле тодаргай сан-чурагайларга үндезилеп чугаалап болур силер бе?

— Кылып чоруткан ажылдың түңнелинде, 89769 чер участоктарының өртээн тодарадып бижээн, ооң ниити кадастрлыг өртээ 34,2 млрд. рубль болган, ооң иштинде 75875 чер участоктары үндүрүг онаарының объектилери болуп турар. Ооң дугайында медээни Тыва Республиканың талазы-биле «Чер кадастрының палатазы» федералдыг күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгези, Тыва Республикада Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле эргелелге дамчыдып берген. Бо ажылдарны Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 29-та № 1491 «Тыва Республиканың девискээринге чер участоктарының кадастрлыг өртээнге үндезилээн, чер үндүрүүн санаарынга эргежок чугула медээлерни белеткээр талазы-биле кылып чоруткан ажылдарның түңнелдериниң дугайында» доктаалынга айыткан.

«2002-2007 чылдарда шимчевес өнчүнүң объектилериниң күрүне учедун болгаш күрүнеиң чер кадастрын чорудар» федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырып чорудар сорулга-биле, 91 муң чер участоктарының дугайында медээлер күрүнеиң чер кадастрының медээлер баазазынче кирген. Республиканың чурттакчылыг суурларында чер бүрүткели уламчылап чоруп турар. Бо хүннерде 45 чурттакчылыг суурларда чер бүрүткели доозулган, ооң иштинде 18 чурттакчылыг суурларны 2005 чылда кылып дооскан. Бии-Хем, Эрзин, Тес-Хем кожууннарда бо ажылдар доозулган.

Россияның шимчевес өнчү талазы-биле Тыва Республикада эргелели Россия Федерациязының Чер кодекизиниң чурумун, Россия Федерациязының Чазааның 2002 чылдың ноябрь 19-та № 833 «Күрүнеиң чер контролюнуң дугайында» доктаалын удуртулга болдуруп, чер хоойлужудулгазының негелделерин хамаатыларның болгаш юридиктиг албан черлериниң күүседип турарының талазы-биле хыналдаларны доктаамал чорудуп турар.

— Чер дугайында сөөлгү чылдарда хөй-ле хоойлулар үнген, ол талазы-биле РФ-тиң Чазаа эвээш эвес доктаалдарны хүлээп алган болгай, бо хоойлуларның, актыларның күүселдезинде хажыдыышкыннар кандыг байдалда чоруп турарыл, Хемер-оол Биче-оолович?

— Мен борта кезек сан-түңнерден чугаалаптарымга, хоойлунуң күүселдези билдинип кээр. 2005 чылда чер хоойлужудулгазынга 1329 хыналданы 515,3 муң га черге чоруткан, ооң чер хоойлузунуң 570 хажыдыышкыны 144,7 муң га шөлге илереттинген, ооң иштинден 135 муң га черге 309 хажыдыышкыннарны эткен. 16 чурум үрекчилеринге административтиг хемчегни онааган азы 10,9 муң рубльге торгаан. Чурум хажыдыышкыннарының хөй кезии чер участоктарын чедир ажыглавайн турарындан болуп турар, а чамдык кижилерниң чер участогун ажыглаар документизи чок болуп турарында.

2003 чылдың октябрь 6-да хүлээп алганы № 131 «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының ниити принциптерин организастаар дугайында» Федералдыг хоойлунуң 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп киргени-биле, 2005 чылда Тыва Республикага чер айтырыгларының талазы-биле чижек эргехоойлу актыларын хүлээп алыр болгаш ажылдап кылыр талазы-биле кончуг улуг ажылдар кылдынган. Бии-Хем кожуун (В.Н. Гончаров), Таңды (С.Ч. Ондар), Чөөн-Хемчик (Н.Х. Куулар), Улуг-Хем (В.К. Пюрюна) чагырыкчылары, Кызыл хоорайның мэри (Д.К. Донгак) болгаш өскелер-даа салдынган сорулгаларны боттандырары-биле кады ажылдажылгага улуг дузаны чедиргенин демдеглээри чугула. Моон-даа соңгаар кады ажылдаарынга бистиң эргелел белен.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Аныяктар болгаш це

ИДЕПКЕЙЖИ ЧОРУУНГА ДАЯНЫР

2006 чылдың февраль 16-да Эрзин кожууннуң төп Культура бажыңынга Эрзин кожууннуң аныяктарының «Аныяктар болгаш амгы үе» деп 1-ги конференциязы болуп эрткен. Конференцияның ажылынга 6 сумудан ниитизи-биле 96 аныяктар кээп киришкен. Ону кожуун чагыргазының культура, спорт болгаш аныяктар политиказы чорудар килдизи организастап эрттирген.

Конференцияның ажылынга кожуун чагыргазының даргазы А.Ч. Комбу, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга Палатазының аныяктар политиказы чорудар комитединиң даргазы А.В. Даржаа, кожуун эмнелгези, кожуунда чонну ажылга хаара тудар төп, «Чаңгыс аай Россия» партиязының тус черде салбыры, кожууннуң биче сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузу киришкен.

Культура, спорт болгаш аныяктар политиказы чорудар килдистиң начальниги А.М. Сат 2004-2006 чылдарда аныяктарның саны 2559 кижи болуп турарын демдеглээш, ажылдап турарларның, боттары башкарлыр күзелдиглерниң (сайгарлыкчыларның), аныяк өг-бүлелерниң болгаш ада-иезинден аңгы амыдырап олурар аныяктарның саны өзүп турарын, ЧАХТ-ның учедунда турар, иштики херектер саны өзүп турарын, ЧАХТ-ның учедунда турар, иштики херектер килдизиниң назы четпээннер-биле ажыл чорудар инспекторнуң учедунда назы четпээннерниң, амыдыралы чединмес байдалдыг аныяк өг-бүлелерниң саны көскүзү-биле кызырылганын чугаалаан.

Чонну ажылга хаара тудар төптүң кол специализи А.А. Ижигин сумуларда ажыл чок аныяктарны ажылче хаара тударының талазы-биле кылып чорудуп турар ажылы-биле таныштыргаш, ЧАХТ-ның сайгарлыкчыларга көргүзүп болур дузазын тайылбырлаан болгаш сүмелерни берген.

Кожуунда эки ажылдыг аныяктар төптериниң ажылын база демдеглээн. Мөрен сумузунуң культура төвүнде аныяктар төвү (удуртукчузу Ч.Ч. Сандак) сумузунда ажыл чок аныяктарны хаара тудуп, 4 звено тургузуп алгаш, түр када «Мандала» МУБ-биле керээ чарып алгаш, суггаттыг черлерге 2 га картофельди тарып, 4 тонна дүжүттү алган. Ядыы-түреңги чоруктан уштунар талазы-биле программаның амыдыралга күүселдезин боттандырары-биле, боттарының күжү-биле 6 кижи составтыг аныяктар бригадазы Анатолий Оолакович Додумнуң удуртулгазы-биле 8 бажыңнарга кудуктарны казып берип, ажыглалга киирген.

Нарын сумузунда аныяк малчын өг-бүле А.В. Шойжулчаптар боттарының күжү-биле амыдырап, сүт-саанын садып-сайгарып, малмаганын өстүрүп олурарын чугаалааш, аныяктарны ада-өгбелериниң кылып келгени ажыл-ижи — мал малдап, ажыл-агыйжы амыдыраарынче кыйгырган.

Кожуунда назы четпээннер талазы-биле инспектор Р.Д. Кама, ТР-ниң алдарлыг эмчизи Б.И. Эренчина, кожуунда «Чаңгыс аай Россия» партиязының тус чер салбырының күүскомунуң удуртукчузу Т.А. Саая, кожуунда биче сайгарлыкчы чорук деткиир фондунуң удуртукчузу Р.Р. Седипкова тус-тузунда илеткелдерни кылганнар.

ТР-ниң УХ ХП аныяктар политиказы чорудар комитеттиң даргазы А.В. Даржаа аныяк тренер Ч.А. Соянны болгаш ажыл-агыйы үре-түңнелдиг Мөрен сумузунуң аныяктар төвүн шаңнап-мактаан. Малчын аныяктар Шожулчаптарга, Эрзинниң аныяктар төвүнүң удуртукчузу Ч.С. Аракчаага, аныяк шыдыраачы А.Кыргыска чедиишкиннери дээш тус-тузунда суй белектерни А.Т. Саая тывыскан.

Аныяктарны ниитилел-политиктиг амыдыралче хаара тударыбиле ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының аныяктар политиказы чорудар комитединге Эрзин кожуундан төлээ кылдыр бокс тренери, аныяк спортчу Ч.А. Соянны соңгаан.

Анаймаа САТ,
Эрзин кожуун чагыргазының культура, спорт болгаш аныяктар политиказын чорудар килдистиң начальниги.

Эр хей болганнар

Кызыл хоорайның электри четкизинге озал-ондак болганының уржуктары улуг каражага чедирип, каът хөй-хөй бажыңнарның одалга системазын сандан үндүрүп, муң-муң чурттакчыларны доңуп-дожадып түредири чайлаш чок турган.

Бо берге байдалда Тыва Республиканың Чазаа бүгү албан организацияларның, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларын, ажылдакчыларын өй-шаанда бут кырынга тургузуп, ажылды шын организастаанының ачызында дүргелген айыыл-халап чогуур өйүнде чайлаттынган. Ынчалзадаа эвээш эвес бажыңнарның подъездилеринде хоолайлар доңганындан квартираларның батареялары доңуп, сандан үнгенин теле-, радио-дамчыдылгалардан, солун-сеткүүлдерден номчаан бис. Ындыг бажыңнарның санынга Лопсанчап, 37/1 база хамааржыр. Ооң уржуктарын чайладыр дээш № 4 БАЧЭ-ниң сантехниктериниң мастери Каадыр-оол Сергеевич дорт удуртуп, дүн-хүн чок ажылдап тургаш, буянныг үүлени бүдүрдүлер. Ол дээрге Кажыкай Хүрең-Даш, Сергей Данзын, Лундуп Аян-оол, Радомир Түлүш, Борис Монгуш, Аяс Ондар олардыр. Эр хейлер!

Бо бажыңның чурттакчылары оларга өөрүшкүзүн илередип турар.

Чечен ОНДАР,
пенсионер.

Кызыл хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Хамаатыларның чамдык категорияларынга Тыва Республиканың чуртталга бажыңнарының фондузундан чуртталга бажыңнарын социал хөлезилел керээлерин езугаар бээриниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың январь 25-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың февраль 14-те чүүлдүг деп көрген

Бо Хоойлу Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң бажыңнарынга социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын бээринге эргелиг хамаатыларның категорияларын, айыттынган хамаатыларны социал хөлезилел керээлерин езугаар берип турар чуртталга бажыңнарын хереглеп турар деп санаарының үндезиннерин, а ол ышкаш социал хөлезилел керээлерин езугаар оларга чуртталга бажыңнарын бээриниң чурумун доктаадып турар.

1 үүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуру

Бо Хоойлунуң күжү бо Хоойлунуң 2-ги үүлүнде айыттынган, Тыва Республиканың девискээринде доктаамал чурттап турар, федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган үндезиннер-биле чуртталга бажыңнарын хереглеп турар деп санап болур хамаатыларга хамааржыр.

2 үүл. Тыва Республиканың чуртталга бажыңнарының фондузундан социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын бээр хамаатыларның категориялары

1. Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң бажыңнарынга социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын хамаатыларның дараазында категорияларынга бээр:

1) социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарының хөлезилекчилери, социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарының хөлезилекчизиниң өг-бүлезиниң кежигүннери азы чуртталга бажыңнарының өнчү эллери, чуртталга бажыңының өнчү ээзиниң өг-бүлезиниң кежигүннери болуп турар, элээн хөй өг-бүлелер чурттап турар квартирада чурттап турар хамаатыларга, бир эвес өг-бүледе хоочураан аарыгның аар хевири-биле аарып чоруур, ооң-биле чаңгыс квартирага чурттаары аргажок болдунмас аарыг кижилер бар болгаш социал хөлезилел керээзин езугаар ээлеп турары азы өнчү эргезинге хамааржып турар өске-даа чурттаар бажың-балгады чок болза;

2) доктааткан чурум езугаар чурттаарынга таарымча чок, авария болур чыгыы, ойлуп дүжериниң айыылы бар болгаш септелге кылыры азы эде чаартыры болдунмас деп санаан чурттаар оран-савада (чуртталга бажыңнарында) чурттап турар хамаатыларга;

3) Россия Федерациязының Чазааның бадылааны, чогуур аарыглар даңзызында айыттынган хоочураан аарыгның аар хевири-биле аарып чоруур хамаатыларга;

4) социал хандырылганың стационарлыг албан черлеринче киргени-биле холбаштыр чуртталга бажыңнарын хостаан болгаш социал хөлезилел азы аренда керээзин езугаар ооң мурнунда ээлеп турганы чурттаар оран-савазын чидирипкен улуг назылыг хамаатыларга болгаш инвалидтерге, олар социал хандырылганың стационарлыг албан черлериниң дузазындан ойталаан, оларга ооң мурнунда ээлеп турганы чуртталга бажыңын дедир эгидери болдунмас байдал тургустунуп келген таварылгада;

5) өскүс урууларга болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан урууларга, өскүс урууларның болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан урууларның санынче кирип турар кижилерге, оларның өөредилге болгаш өске-даа албан черлеринге, ооң иштинде социал хандырылга албан черлеринге, азыраан өг-бүлелерге, өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарынга турары төнген соонда, азыралды (ажаап-тежээлди) соксатканда, а ол ышкаш Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге албан эрттирери төнгенде азы хосталгазын казыдып шиидер хевирге шиткел күүседир албан черлеринден ээп келгенде;

6) социал хандырылганың стационарлыг албан черлеринде чурттап турар, өскүс азы ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар болуп турар инвалид урууларга, 18 хар назы четкенде, бир эвес инвалидтиң тускай келдерел программазында боду бодун хандыртынарын боттандырып шыдаар болгаш аңаа амыдыралдың бот-тускайлаң хевирин чорудар арга көрдүнүп турар болза;

7) Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктаатканы өске-даа хамаатыларның категорияларынга.

2. Социал дуза чедирилгезиниң хемчеглери кылдыр федералдыг бюджетте субвенциялар хевиринге тургускан, компенсацияларның федералдыг фондузунуң составында көрдүнген акша-хөреңги-биле Тыва Республиканың чуртталга бажыңнарының фондузундан социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын чурттап олурар байдалын экижидери негеттинип турар болгаш 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетта туруп алган хамаатыларның «Хоочуннар дугайында» 1995 чылдың январь 12-де үнген № 5 – ФХ Федералдыг хоойлунуң 14-19-ку болгаш 21-ги үүлдери-биле база «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» 1995 чылдың ноябрь 24-те үнген № 181 – ФХ Федералдыг хоойлунуң 17-ги үүлү-биле доктааттынган категорияларынга бээр.

3. Оран-савазының байдалын экижидери хереглеттинип турар болгаш 2005 чылдың январь 1-ниң соонда учетта туруп алган, бо үүлдүң 2-ги кезээнде айыттынган хамаатылар Россия Федерациязының оран-сава хоойлужудулгазы-биле дүүштүр чуртталга бажыңнары-биле хандыртынар.

3 үүл. Хамаатыларны социал хөлезилел керээлерин езугаар берип турар чуртталга бажыңнарын хереглеп турар деп санаарының үндезиннери

1. Дараазында хамаатыларны социал хөлезилел керээлерин езугаар берип турар чуртталга бажыңнарын хереглеп турар деп санаар:

1) социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарының хөлезилекчилери азы социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңының хөлезилекчизиниң өг-бүлезиниң кежигүннери, чок-ла болза чуртталга бажыңнарының өнчү эллери азы чуртталга бажыңының өнчү ээзиниң өг-бүлезиниң кежигүннери болбайн турар;

2) социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарының хөлезилекчилери азы социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңының хөлезилекчизиниң өг-бүлезиниң кежигүннери, чок-ла болза чуртталга бажыңнарының өнчү эллери азы чуртталга бажыңының өнчү ээзиниң өг-бүлезиниң кежигүннери болуп турар болгаш өг-бүлезиниң бир кежигүнүнге хамаарыштыр чуртталга бажыңының учеттаар нормазындан эвээш ниити чуртталга шөлү-биле хандыртынган;

3) чуртталга бажыңнарынга хамааржыр кылдыр тургускан негелделерге дүүшпейн турар оран-савада чурттап турар болгаш ол чуртталга бажыңнарының өнчү ээлери болбайн турар;

4) социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарының хөлезилекчилери, социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңының хөлезилекчизиниң өг-бүлезиниң кежигүннери азы чуртталга бажыңнарының өнчү ээлери, чуртталга бажыңының өнчү ээзиниң өг-бүлезиниң кежигүннери болуп турар, элээн хөй өг-бүлелер чурттап турар квартирада чурттап турар, бир эвес өг-бүледе хоочураан аарыгның аар хевири-биле аарып чоруур, ооң-биле чаңгыс квартирага кады чурттаары аргажок болдунмас аарыг кижилер бар болгаш социал хөлезилел керээзин езугаар ээлеп турары азы өнчү эргезинге хамааржып турар өске-даа чурттаар оран-савазы чок болза. Чогуур аарыгларның даңзызын Россия Федерациязының Чазаа тургузар;

5) сезоннуг болгаш түр када ажылдыг ажылдакчылардан, хуусаалыг күш-ажыл керээзи-биле ажылдап турар кижилерден, а ол ышкаш өөредилге-биле холбаштыр чурттап турар хамаатылардан аңгыда, өске чурттаар шөлү чок, ниити чуртталга бажыңнарында чурттап турар хамаатыларны.

2. Хамаатыда болгаш (азы) ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринде социал хөлезилел керээлерин езугаар болгаш (азы) оларның өнчү эргези езугаар ээлеп турары элээн каш чуртталга бажыңнары бар болза, чуртталга бажыңының ниити шөлү-биле хандыртынган деңнелин тодарадырын, ол бүгү айыттынган чуртталга бажыңнарының ниити түңнээн шөлүнден санап үндүрүп тургаш, боттандырар.

4 үүл. Чуртталга бажыңнарын хереглеп турар байдалдыг деп хамаатыларны учетка хүлээп алыры болгаш учеттан уштуру

1. Чуртталга бажыңнарын хереглеп турар байдалдыг деп, бо Хоойлунуң 2-ги үүлүнде айыттынган, чуртталга бажыңнарын хереглеп турар деп санап болур хамаатыларның категориялары учетка турар эргелиг.

2. Хамаатыларны чуртталга бажыңнарын хереглеп турар байдалдыг деп, социал хөлезилел керээлерин езугаар, Тыва Республиканың чуртталга фондузундан оларга чуртталга бажыңнарын дараазында бээр сорулга-биле учетка хүлээп алырын федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар тус чер бот-башкарылга органы боттандырар.

3. Социал хандырылганың стационарлыг албан черлеринде чурттап турар болгаш социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңын алырын күзеп турар инвалидтер, эжелеп турар шөлүнүң хемчээлинден хамаарылга чокка, оран-савазының байдалын экижидери-биле социал хөлезилел керээлерин езугаар, оларга чуртталга бажыңнарын дараазында бээр сорулга-биле учетка хүлээп алдынар ужурлуг болгаш олар өске инвалидтер-биле бир деңге чуртталга бажыңнары-биле хандыртынар.

4. Хамаатыларны чуртталга бажыңнарын хереглеп турар байдалдыг деп бүрүткээн учеттан уштурын болгаш хамаатыларны чуртталга бажыңнарын хереглеп турар байдалдыг деп учетка хүлээп алырындан ойталаарын Россия Федерациязының чуртталга хоойлужудулгазы-биле доктааттынган таварылгаларда болдурар.

5 үүл. Тыва Республиканың чуртталга бажыңнарының фондузундан социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын бээриниң чуруму

1. Тыва Республиканың чуртталга бажыңнарының фондузундан социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын алыр эргелиг хамаатыларга чуртталга бажыңнарын федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар бээр.

2. Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын, бо Хоойлунуң 2-ги үүлүнде айыттанган, чуртталга бажыңнарын бээри хереглеттинип турар байдалдыг деп учетта турар хамаатыларга бээр.

3. Социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңнарын чурттап олурар байдалын экижидери хереглеттинип турар деп учетта турбайн турар хамаатыларга, база бо Хоойлунуң 6-гы үүлүнүң 2-ги кезээнде айыткан таварылгаларда, оочур чокка бердинген болур.

4. Хамаатыларга чуртталга бажыңнарын Тыва Республиканың чуртталга бажыңнарының фондузундан чуртталга бажыңының социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга фондузунуң өнчү ээзиниң төлээлеттирген органының хүлээп алган шиитпириниң үндезинингe бээр.

5. Чуртталга бажыңын социал хөлезилел керээзин езугаар бээр дугайында, амгы күштүг болуп турар хоойлужудулганың негелделерин сагааны-биле хүлээп алдынган шиитпир, ол шиитпир-биле доктааткан хуусаада социал хөлезилелдиң чогуур керээзин чарарынга үндезин болур.

6. Социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңнарын хамаатыларга оларның чурттап турар чериниң аайы-биле (чогуур чурттакчылыг черлериниң кызыгаарының иштинге) ниити чуртталга шөлүнүң бир кижиге онааштыр бээр нормазындан эвээш эвес кылдыр бээр.

7. Хуузунда чурттаар оран-савалыг хамаатыга социал хөлезилел керээзин езугаар берип турар чуртталга бажыңының ниити шөлүн тодарадып тура, ооң өнчүзүнде турар чуртталга бажыңының шөлүн база өөренип көөр.

8. Хамаатыга социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңын берип тура, чуртталга бажыңнары-биле кылган, ону кылырга ээлеп олурган чуртталга бажыңының хемчээлиниң эвээжээринге чедирген азы оларны хавырарын болдурган хөделиишкиннерни болгаш хамааты-хоойлу-дүрүм дугуржулгаларын өөренип көөр. Айыттынган хөделиишкиннерни болгаш дугуржулгаларны Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааткан, хамаатыга социал хөлезилел керээзин езугаар чуртталга бажыңын бээриниң мурнунда үеде өөренип көөр.

9. Берип турар чуртталга бажыңнарының ниити шөлүн тодарадырының чурумун, бо үүлдүң 8 дугаар кезээнде айыткан таварылгаларда, Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктаадып тургузар.

10. Бо Хоойлунуң 2-ги үүлүнде айыткан хамаатыларның категорияларынга чуртталга бажыңнарын тус чер бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың социал хереглелиниң муниципалдыг чуртталга фондузундан социал хөлезилел керээлерин езугаар, ол органнарга хоойлужудулга-биле доктааткан чурум езугаар айыттынган хамаатыларның категорияларын чурттаар оран-сава-биле хандырар талазы-биле күрүнеиң бүрүн эргелерин берген таварылгаларда берип болур.

6 үүл. Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң бажыңнарында чуртталга бажыңнарын социал хөлезилел керээлерин езугаар бээриниң эллчеглиг болуру

1. Тыва Республиканың чуртталга фондузунда социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын бо Хоойлунуң 2-ги үүлүнде айыттынган хамаатыларга, ындыг хамаатыларны четкенде алган үезин көрүп тургаш, бо үүлдүң 2 дугаар кезээнде доктааткан таварылгалардан аңгыда, оочур чурумун езугаар бээр.

2. Тыва Республиканың чуртталга фондузундан социал хөлезилел керээлерин езугаар чуртталга бажыңнарын оочур чокка дараазында таварылгаларда бээр:

1) доктааттынган чурум езугаар чурттаарынга таарымча чок, авария болур чыгыы, ойлуп дүжериниң айыылы бар болгаш септелге кылыры азы эде чаартыры болдунмас деп санаан чурттаар оран-саваларда (чуртталга бажыңнарында) чурттап турар хамаатыларга;

2) Россия Федерациязының Чазааның бадылааны, чогуур аарыглар даңзызында айыттынган хоочураан аарыгның аар хевири-биле аарып чоруур хамаатыларга;

3) социал хандырылганың стационарлыг албан черлеринче киргени-биле холбаштыр чуртталга бажыңнарын хостаан болгаш социал хөлезилел азы аренда керээзин езугаар ооң мурнунда ээлеп турганы чурттаар оран-савазын чидирипкен улуг назылыг хамаатыларга болгаш инвалидтерге, олар социал хандырылганың стационарлыг албан черлериниң дузазындан ойталаан, оларга ооң мурнунда ээлеп турганы чуртталга бажыңын дедир эгидери болдунмас байдал тургустунуп келген таварылгада;

4) өскүс урууларга болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан урууларга, өскүс урууларның болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан урууларның санынче кирип турар кижилерге, оларның өөредилге болгаш өске-даа албан черлеринге, ооң иштинде социал хандырылга албан черлеринге, азыраан өг-бүлелерге, өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарынга турары төнген соонда, азыралды (ажаап-тежээлди) соксатканда, а ол ышкаш Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге албан эрттирери төнгенде азы хосталгазын казыдып шиидер хевирге шиткел күүседир албан черлеринден ээп келгенде;

5) социал хандырылганың стационарлыг албан черлеринде чурттап турар, өскүс азы ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар болуп турар инвалид урууларга, 18 хар назы четкенде, бир эвес инвалидтиң тускай келдерел программазында боду бодун хандыртынарын боттандырып шыдаар болгаш аңаа амыдыралдың бот-тускайлаң хевирин чорудар арга көрдүнүп турар болза.

7 үүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, № 1680 УХ-I
2006 чылдың февраль 17.

«Нотариат дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың январь 25-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың февраль 15-те чүүлдүг деп көрген

1 үүл. 1994 чылдың ноябрь 2-де № 149 «Нотариат дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1995 чылдың январь 1) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 2-ги чүүлдүң бирги кезээнде болгаш 25-ки чүүлдүң бирги кезээнде «бо Хоойлу-биле» деп сөстерни «Нотариат дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының үндезиннери-биле» деп сөстер-биле солуур;

2) 4-кү чүүлдүң үшкү кезээнде «судта сонуургалдыг кижи ону үндүрген хүнден эгелээш» деп сөстерни «Россия Федерациязының Юстиция яамызының чанынга Федералдыг нотариалдыг палата-биле кады тургузар апелляция комиссиязынга сонуургалдыг кижиге ооң хоолгазын тывыскан хүнден эгелээш... Апелляция комиссиязының шиитпирин ону үндүрген хүнүнден бээр бир ай хуусаа иштинде судка хомудаан бооп болур» деп сөстер-биле солуур;

3) 9-ку чүүлдүң ийиги кезээн «Федералдыг нотариалдыг палата-биле кады» деп сөстер-биле немээр;

4) 44-кү чүүлдүң ийиги кезээнде «Дээди арбитражтыг» деп сөстерни «Арбитражтыг» деп сөс-биле солуур;

5) 11 эгени ап кааптар;

6) 69-ку чүүлдүң 3-кү пунктузун ап кааптар;

7) 84-кү чүүлде «хоойлужудулгага дүүштүр» деп сөстерни «Россия Федерациязының Чазаа» деп сөстер-биле солуур;

8) 85-ки чүүлдүң 2-ги пунктузунда болгаш 98-ки чүүлдүң ийиги кезээнде «Тыва Республиканың болгаш» деп сөстерни ап кааптар.

2 үүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1687 УХ-I 2006 чылдың февраль 17.

«Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың январь 25-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың февраль 14-те чүүлдүг деп көрген

1 үүл. 1995 чылдың июнь 23-те № 336 «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1995 чылдың август 10; 1998 чылдың январь 10; 2001 чылдың март 27; 2005 чылдың апрель 9; «Шын», 2004 чылдың декабрь 31) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 8-ки чүүлдү дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«өөредилге талазы-биле ажыл-чорудулга боттандырып турар юридиктиг эргелиг каттыжыышкыннар, хөй-ниити болгаш күрүне хөй-ниити каттыжыышкыннары»;

2) 14-кү чүүлдүң 7-ги кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«7. Ортумак (долу) ниити эртемниң өөредилге албан черлеринге, эге профессионал болгаш ортумак профессионал эртемниң өөредилге албан черлеринге күрүнеиң өөредилге стандарттарынга дүүштүр Россия Федерациязының хоойлуларында болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларында, Тыва Республиканың хоойлуларында болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларында көрдүнген чурум езугаар күрүне камгалалының дугайында, хамаатыларның шериг хүлээлгезиниң дугайында эге билиглерни өөренип турарларның чедип алырын болгаш өөренип турарларның хамааты камгалал талазы-биле арга-мергежил тыварын, а ол ышкаш шериг албанын эртпээн өөренип турар эр хамаатыларның шериг албанының үндезиннериниң талазы-биле белеткелин боттандырар.».

3) 17-ги чүүлдүң 1-ги кезээн дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«эге профессионал, ортумак профессионал болгаш дээди профессионал эртем өөредилге албан черлеринге ниити билиг программаларын чогуур чөпшээрел бар болза, боттандырып болур.

4) 19-ку чүүлдүң 1-ги кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«1. Ниити эртем өөредилге программаларының деңнелдеринге дүгжүп турар үш чадалыг болур: эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити эртем. Кол ниити эртем болгаш күрүне (түңнел) аттестациязы — албан болур.».

5) 19-ку (1) чүүлдүң 3-кү кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«3. Профессионал белеткелди чогуур чөпшээрелдиг өөредилге албан черлеринге, а ол ышкаш организацияларның өөредилге черлеринге болгаш хуу белеткел кылдыр чогуур квалификацияның эдилекчизи специалистерден чедип ап болур.».

6) 20-ги чүүлдү дараазында редакция-биле бижиир:

«20 чүүл. Эге профессионал эртем

1. Эге профессионал эртем кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити эртем баазазынга ниитилелге ажыктыг ажыл-чорудулганың бүгү кол угланыышкыннарының талазы-биле квалификастыг күш-ажылдың ажылдакчыларын белеткээр сорулгалыг болур.

2. Эге профессионал эртемни эге профессионал эртемниң өөредилге албан черлеринге, а ол ышкаш чогуур чөпшээрелдиг ортумак профессионал болгаш дээди профессионал эртемниң өөредилге черлеринге чедип ап болур.».

7) 21-ги чүүлдүң 2-ги кезээн дараазында редакцияга бижиир:

«2. Чогуур профильге эге профессионал эртемниг хамаатылар ортумак профессионал эртемни кызырган программалар-биле чедип алыр.».

2 үүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1684 УХ-I 2006 чылдың февраль 17.

• *Быжыг тура-сорук болгаш бизнес*

АМЫДЫРАЛ — ДЕМИСЕЛ

Шапкын агымныг, кайгамчык арыг, кылаң суглуг Ооругга эштип-шымнып, ооң кыдыынга мага хандыр ойнап-хөглеп, хөйле оолдар, кыстар амыр-шөлээн өзүп келген. Кызыл-Дагның арыындан каттап чип, тайгадан тооруктап, балыктап чоруп турганы – аас-кежиктиг чаш назынның үези ол. Эргим чериниң, төрээн хеминиң, төрел чонунуң йөрээли-биле амыдыралдың делгем оруунче кирип, черчуртунуң адын сыкпас, кижизиг кижилер болуп оларның хевирлеттинеринге улуг үлүг-хуузун башкылары киргени чугаажок.

Бо үүлүмнүң маадырын таныштырар бетинде, Бай-Тайганың Кызыл-Даг сумузунуң хүндүткелдиг башкы өг-бүлезиниң дугайында чугаалавас аргам чок. Олар эвес болза, бо бижип орар үүлүмнүң маадыры төрүттүнмес-даа турган. Иргит Сайын-оолович Бичелдей бүгү назынында башкылап, хөй чылдарда школа директорлап ажылдап чораан. Өөнүң ишти Болат Салчаковна – Тыва АССРниң школаларының алдарлыг башкызы. Чеже-даа чай чок бачым ажылдыг болза, башкы өг-бүле ажы-төлү төлептиг кижилер болзун дээш, боттарының үлегери-биле оларын кижизидип, ажылгыр, кежээ, эки өөредилгелиг, быжыг сагылга-чурумнуг кижилер болзун дээш, бүгү сагыш-сеткилин, билиин өргүп чорааннар. Ынчангаш ажы-төлү оларны улуг чоргаарал болгаш ынакшыл-биле сактып чоруур. Башкы өг-бүленің өөредип кижизидип каан өөреникчилерин санаар болза, та чеже кижи чүве. Оларның аразында кандыг мергежилдің кижилерин чок дээр!

Бичелдейлерниң ажы-төлү ада-иезиниң идегел, бүзүрелин бадыткап, эки өөренип, эртем-билигни чедип ап, төлептиг ажыл-ижи-биле чонунга бараан болуп чоруур. Кызыл-дагжыларда Бичелдей башкының салгалдарын танывас, билбес кижи-даа чок. Оларның кайы-бирээзиниң дугайында чугаа болу берген болза, буянныг башкылар, Бай-Тайганың алдарлыг кижилериниң бирээлери – Иргит Сайын-оолович биле Болат Салчаковнаның дугайында база ала-чайгаар чугаа үнүп келир. Кайы хире мөзү-бүдүштүг, биче сеткилдиг, шылгараңгай угаанныг кижилер чораанын чону чай кадында-ла сактып чугаалажып, утпайн чоруур. Кайыже-даа чорударга (ол үеде партия кайнаар дужаар-дыр, ынаар чоруп-ла орар турган), башкылар аңаа чедип, чоннуң ажы-төлүн өөредип кижизидер ажылын уламчылап чорааннар. Болат Салчаковна чеже чаштарга «А» деп үжүктү эң баштай айтып берип, номчуп-бижип өөретпээн дээр. А Иргит Сайын-оолович та каш школаларны директорлап, улгаттыр туттуруп, бут кырынга тургуспаан дээр. Ол боду Бай-Тайганың Кара-Хөл уктуг. Кызылдың ийи дугаар ортумак школазын алдын медаль-биле дооскаш, улаштыр башкы мергежилди чедип алган. Башкыларның доостуруп, эртем-билиг чедирип каан өөреникчилериниң аразында бөгүн улуг эрге-дужаалдыг сайыттар-даа бар.

Бичелдейлерниң салгалдары бо: Владимир Иргитович Бичелдей — Кызыл-Даг сумузунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы; Татьяна Иргитовна Байыр-оол – Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультединиң доозукчузу, арга-дуржулгалыг башкы; Артемий Иргитович – хуу сайгарлыкчы, Ак-Довурак хоорайда ажылдап, чурттап чоруур; Демир-оол Иргитович – Дивногорскиниң арга-арыг техникумун дооскан, Каа-Хем кожуунунуң Бүрен-Аксында ажылдап, чурттап чоруур; Кара-оол Иргитович – ус-шевер мастер, училищеде башкылап турар. Бичелдейлерниң ажы-төлүнүң ажы-төлү мандып өзүп турар, сан-түңү эңдерилген дизе, хөөредиг болбас.

Башкы өг-бүленің салгалдарының кайызын-даа алыр болза, мактап болур төлептиг кижилер дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа бо чүүлге амыр эвес, онзагай салымчолдуг болган оглунуң дугайында бижикседим, чүге дизе ооң амыдырал-чуртталгазы, ажыл-ижи, амыдыралчы көрүжү, тура-соруу аныяк-өскенге үлегер болуп, төлептиг аажы-чаңга кижизидер дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Артемий Иргитович Бичелдей өг-бүлези-биле Ак-Довурак хоорайда ажылдап чурттап чоруур.

Өөнүң ишти Антонина Соктаевна — Ак-Довурактың 4 дугаар ортумак школазының башкызы. Оларның улуг уруу Елена — Уралдың күрүнеиң юридиктиг академиязының прокуратура институдунуң студентизи. Кырган-ачазы Иргит Сайын-ооловичини дөзеп, Лена (Ак-Довурактың 2 дугаар) ортумак школаны алдын медаль-биле дооскан. Дуңмазы Экер күрүне лицейиниң 11-ги клазында эки өөренип турар. 2006 чылда школачыларның республика олимпиадазынга киришкеш, география эртеминге мөөрейге үшкү черни ээлээн. Бо чайын ол кайы-бир дээди өөредилге черинче кирип алыр дээрзинге ада-иезиниң идегел, бүзүрели улуг.

Кызыл-Даг ортумак школазын дооскаш, Артемий ДОСААФ-ка чолаачы мергежилинге өөренип алган. Суурунга трактористеп-даа турган. Ол бичиизинден-не машина-техникага сонуургалдыг чораан. Чолаачы даайы Көк-оолду, инженер акызы Валерий Салчакович Сундуй-оолду, агрономия дооскан даайы Сергей Топчаевич Монгушту дөзеп, техника-биле холбашкан мергежил чедип алыр күзели-даа ындыг. Трактористеп чоруп турда, Артемийни шериг албанынче кыйгырты берген. Хабаровск крайга артиллерия кезээнге хүлээлгезин эрттиргеш, чанып келгеш, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының белеткел салбырынга өөрени берген. Ону дооскаш, шылгалдаларны дужаап алгаш, бирги курстуң студентизи апарган. Чаңгыскурсчу эш-өөрү-биле демниг өөренип, спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаадан чыда кагбайн чоруп турда, чылдар эрткени безин эскертинмес болган. Кайы-даа хоорайларның политехниктиг институттарының студентилериниң бижиттинмээн мындыг хоойлузу бар: сопроматты (сопротивление материалов) дужаап алыр болзуңза, өгленип-даа ап болур сен. Шынап-ла, 3-4 дугаар курстарга оолдар өгленгилеп эгелээн. Чаагайжыды туттунган ниити чурталга бажыңы база ажыглалга кирген. Политехниктиг институттуң оолдары барык шупту өгленип-баштанып, аңгы-аңгы өг-бүле өрээлдери ап алгаш, ажытөлдүг доозуп турар апарган. Артемий база олардан ылгалбаан.

Чаңгыс чер-чурттуу, бодундан бичии класска өөренип турган Тоня педагогика институдунда өөренип турарын эскерип каан. Педагогика институдунуң уруглары биле политехниктиг институттуң оолдары аажок эдержир, олбо чалажыр, кады дыштанылга кежээлеринге ойнаар-хөглээр турган. Тоня-биле төрээн Бай-Тайгазын, Кызыл-Даан, суурда чонун, эш-өөрүн, школазын, башкыларын бо-ла сактып чугаалажы бээр турган. Дыштанылгада суурунче чаныптарлар. А кежээ клубка танцы, оюн-тоглаага базала душчуп кээрлер. Ынчап тура, Тоня-биле шыңгыы «таныжып», сагыш-сеткилин бүрүү-биле аңаа берипкен. Сөөлгү курска өпеяалыг апарганнар. Ынчалза-даа кайызы-даа өөредилгезин кагбайн, ол-бо аргаданып, бүгү хемчеглерни ап тургаш, доозуп алганнар.

Чаа дооскан инженерни 1986 чылда Ак-Довурак хоорайның орук-септелге-тудуг эргелелинче чоруткан. Ынчалза-даа ол үеде аңаа ортумак-тускай эртемниг орус-тыва тускай эртемниглер четчир болганы ол ийикпе, Артемийни хүлээп албаан. Шынап-ла, ол чылдарда үндезин чурттакчы чоннуң (тывалар) аразында дээди эртемниг кижилер безин тускай мергежилиниң аайы-биле ажыл тыппас турган. Чүге дээрге, ортумак-тускай эртемниг өске омак кижилер Совет Эвилелиниң ол-бо булуңнарындан келгеш, бедик эрге-дужаалдыг олуттарга саадаптар турган. Та оожум, негелде чогувустан чүве, та чүден чүве (азы ол үениң политиказы ындыг турган чүве ийикпе) үндезин чурттакчы чон чүгле ажыл талазы-биле эвес, чурттаар оран-сава талазы-биле-даа ындыг байдалга турган. Өскээртен келген специалистер өг-бүлезинде чүгле ийи боду-даа болза, улуг чаагайжыды туткан бажыңнарны дораан алыр, а үндезин чурттакчылар ийи-даа ажытөлдүг болза, ниити чурталга бажыңынга каш-даа чыл болур. Артемий база-ла өг-бүлези-биле ниити чурталга бажыңынга чурттап шаг болган.

«Тыва даг-дүгү» комбинадының партком секретары Спар-оол Кенденчапович Күжүгеттиң база автотранспорт бүдүрүлгезиниң начальниги Игорь Юрьевич Грейсеровтуң деткимчези-биле АТБниң инженер-техниктиг ажылдакчыларының аразынче кирип, килдис начальнигиниң оралакчызы болуп ажылдай берген. Чай чок бачым ажыл-ишчи хүннер, дүннер-даа эгелээн. Ынчан даг-дүгү комбинады дүн-хүн чок ажылдаар, ооң-биле чергелештир АТБ базала ындыг турган. Эрес-шудургу, ажылдан чалданмас аныяк ажылдакчыны коллектив кежигүннери дораан эскерип, байырлалдарда шаңнап-мактап-даа турган.

6-7 чыл караш кылдыр ужуп эрте берген. Ажыл-ишчи арга-дуржулга-даа немежип-ле орган, өг-бүлезиниң кежигүннери-даа немежип-ле орган. Артемий Иргитович биле Антонина Соктаевна ийи дугаар өпеяалыг — оолдуг болганнар. Аныяк башкының ажылы база-ла чай чок турганы билдингир херек. Ынчалза-даа кырган-ава, кырган-ачаларының, төрелдериниң деткимчези-биле ажыл үспейн, ажы-төлүн өстүрбүшаан, ажыл-ижинге четтигип турганнар. Кайызы-даа эртен эрте ажылынче өөрүп чедер, кежээ бажыңынче амырап чанып кээп турганы хөөредиг эвес.

Амыдыралда өөрүшкү биле муңгарал деңге чоруур дижири-ле шын боор. Аас-кежиктиг өг-бүленің агаар-бойдузун хенертен айыыл-халаптың каржы аажылалы үреп каан. Артемий Иргитович ажыл аайы-биле Абакан ажып чорааш чанып ора, орук айыыл-халавынга таваржып, удур келген машина-биле үскүлешпес дээш, машиназы бедик көвүргден аңдарылган. Хендирбезинге ийи-үш-даа кезиишкин эртсе, кылаштап шыдавас инвалид болуп арткан. Кайы-даа улуг хоорайларга баарга, эмчилер аңаа дуза кадып шыдавас бис дээр болган.

Бачым ажылга чаңчыгып калган аныяк инженер эгезинде бодунга таварышкан үүлеге бүзүревейн, шаг болган. Сактырга-ла элээн болза, ол туруп кылаштай бээр ышкаш, идегел ону кагбайн турган. Ынчалза-даа 3-4-5 чыл эрткен, өскерилге чок. Хол салдынып, сагыш-сеткил шугулдап, баш ыжыдар бодалдарга алзып, хилинчектенип эгелээн. Ооң кадында бүгү чуртта амыдырал бир аңдарлып, биеэ дег эвес, албан организациялар дүжүп, тудуг-суур туруп, акша-шалың үнместээн үе келген. Өөнүң ишти чаасканна шыдажып, школага хүнзеп, ажылдап чоруп турза-даа, акша-шалың бербестээш, ай айы-биле сураг баар апарган. Артемийден өске, шала кошкак кижи турган болза, амыдыралдың ол берге шылгалдазынга алзып, канчап-даа баар турду ыйнаан. Ынчалза-даа ол эр угаанын салбайн, ажы-төлүнүң авазының арга-сүме каткан чугаазын дыннап, харын ону деткип, хүлээп ап, бирээни кылбас болза, хоржок-тур дээрзин билген. Ынчалдыр кадайының сүмелээни-биле 1997 чылда Бичелдейлерниң өг-бүлези сайгарлыкчы ажылды эгелеп, хуу биче бүдүрүлгени ажыдарын шиитпирлеп алган. Чаңгыскурсчу эштери Владимир Бокпаштаанович, Михаил Сентябрьевич олар база эжин деткип, болур-чогуур дуза, деткимчени көргүскен.

«Хлеб быжырар пекарняны тудуп, дериг-херексел-биле четчелээри-даа, ам бодап орарымга, ажырбас-тыр, берге эвес. А ынчан чаа эгелеп тургаш, ол бүгү болу берзе-ле, амыр деп бодап турдум. Ындыг амыр чүве кайда боор, шынарлыг, чаагай хлеб быжырып деп чүве эң берге ажыл чүве-дир. Тускай специалистер эвес бис, эгезинде кайы хире түреведивис дээр. Ынчалза-даа эгелээнин эчизинге чедирер дээш, кызыпкан бис. Бир чыл чыгыы түреп келгениниң соонда, хол-биле тудуп, кылып келгениниң түннелинде, арга-дуржулга бичии-бичиилеп чыглып, ам-на шору чаагай хлебти быжырып турар апардывыс. Далганның шынарындан бүгү чүве хамааржыр боор-дур. Далган садып турар черлер-ле хөй, эгезинде кайызы экил, кайызы шоолуг эвезил дээрзин билир эвес бис. Душкан черден садып ап-ла турар бис. Бо хоорайның дээди сорттуг далганы эки, а дөө хоорайның далганының бирги сорту эки деп ам кээп ылгап, билип турар апарганывыс ол-дур. Ону билип алгыжеге чедир та чеже үе эрткен чүве.

Аргажок холу чемзивес улус база турар боор-дур. Кызыпкызып ажылдап турза-даа, холу ала-чайгаар чемзивес боор» – деп, Артемий Иргитович ажылының дугайында тайылбырлады. Ажылын чугаалай бергенде, арны безин чырып келир, дерин төп тургаш чедип алган арга-дуржулгазы кижиге эргим болбайн канчаар. Быжыг туруштуг аажызы-биле бергелерни эртип, болдунмайн турган хлебтиң шынарлыг, чаагай апаарынга чедир ол кандыг үүлени көрбээн деп. Холу-биле тудуп кылбаан кижи ону билбес-тир ийин харын.

Бо чылдарның дургузунда чеже-чеже биче бүдүрүлгелер тургустунгаш дүшпээн дээр. Чеже сайгарлыкчылар бедик сеткилхөөн-биле эгелээш, бергелерге шыдашпайн, ара кагбаан дээр. Кадык-шыырак кижилерниң безин ырмазы сынып, чилчии төне бээр. Ак-Довуракка хлеб быжырып эгелээн кижилер эмгежок турду, ам чоорту эвээжезе-эвээжезе, каш кижи арткан болдур ийин.

Кижиниң амыдыралының дөзү кижиниң бодунуң холунда дээрзиле шын. Дерин төп ажылдавас болза, белен кежик кажан-даа кижини аас-кежиктиг болдуруп чорбаан чүве-дир. Он үш чыл дургузунда инвалид чорза-даа, Артемий Иргитович Бичелдей амыдыралдың кадыр-берттерин шыдажып эртип, ажы-төлүнүң келир үези дээш, бүгү аргаларны тып, идегелдиг эжи Антонина Соктаевнаның болгаш эш-өөрүнүң деткимчези-биле кадык кижи дег, а чамдык кижилерни харын-даа ажып, чонунга ажыктыг ажыл-херекти чогудуп, долу ажыл-ишчи соруктуг чурттап чоруур.

Антонина Соктаевна башкылаашкын ажылының чажыттарын ажыдып, бедик арга-дуржулгалыг башкы апарган. Ооң доозукчуларының 70 хуузу дээди өөредилге черлинче дужаап кирип ап турар. Ол дээрге, дыка бедик көргүзүгдүр. Ол дээрге, башкының човагшылаг чок ажылының бадыткалыдыр. Кызыл-Дагның малчыннары Соктай Канданович биле Оолакай Түмен-Байыровна Хертектер уруу Тоняны бичиизинден тура ажылдан чалданмас кылдыр өөредип, кижизидип каанының ачызы ол ышкажыл. Ажыг-Кара-Сугга, Талдыг-Адырга мал карактап, өстүрүп чораан ада-иезинге дузалажып чорааш, олардан үлегер ап өскен кыс амыдыралдың аар-берге шылгалдаларын шыдамыккайы-биле чүктеп эртип чоруур.

Бот-боттарын чаңгыс сөстен билчир, чаңгыс үзел-бодалдыг, сорулгаларлыг мындыг өг-бүле, шынап-ла, чүнү-даа шыдажып эрте бээр дээрзинге чигзиниг турбас.

— Салым-чол кижиниң бодунуң холунда болганда, сагыш-сеткилге алыспайн, ол хире уштап-баштап алган ажыл-агыйын улам быжыктырып ажылдаар-ла-дыр, Артем – дээримге, ол омак-сергек: — Сагыш-сеткилге алзыр хире-даа эвес, чалгаараар безин чай бербес-ле-дир бо эш-өөр. Ажыл-агый-биле, олар-биле алаагып турумда айлар, хүннер ужуга берген боор-дур—деп харыылады.

Чоокта чаа Артемий Иргитович улуг шаңнал алган болгай. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Валерьевич Кара-оол аңаа «Бизнеске быжыг тура-соруктуу дээш» («За волю в бизнесе») деп тускай шаңналды тывыскан. Ындыг шаңналга ол, шынап-ла, езулуг төлептиг кижи-дир дээрзин ооң-биле чугаалажып танышкаш, ылап билдим. Тыва эрлер шупту ол дег, ындыг быжыг туруштуг болур болза көрем. Кадыкшылынга чалынмайн, ажыл-ижин чогудуп, машиназын мунуп алган, чай чок тутсуп турар аан.

Бай-Тайганың хөй-хөй оолдар, кыстарын өөредип, улуг буянын сөңнеп чораан башкылар — Бичелдейлерниң оглу Артемийниң оруу ак болуп, үүле-херээ бүдүнгүр чорзун деп йөрээп каайн.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
«Шынның» корр.

СПОРТ ■ СПОРТ

УДАА-ДАРААА ЭРТЕРИН КҮЗЭЭН

Февраль 26-да 1990-93 чылдарда төрүттүнген школачылар ортузунга минифутболга маргылдаалар доозулган.

Аңаа оолдар-биле чергелештир кыс уруглар күжүн шенешкени солун. Боттарының командаларын Кызылдың тос школазы киирген. Чидиг демиселдиң түннелинде тиилекчилер илерээн: оолдар аразынга № 5 школа бирги черни, ийигизин — № 11 школаның, а үшкүзүн — № 14 школаның ойнакчылары чаалап алган. Кыс уруглар аразынга түннел оюнга № 14 школаның уруглары сес дугаарлыг школадан удурланыкчыларын уткан. 3 дугаар школаның кижизиттирикчилери хүлер медальга төлептиг болганнар.

Школачылар ортузунга турнириниң кол организакчызы Тываның Футбол федерациязы болган. Республиканың футбол федерациязының даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцелярязының удуртукчузу Дандар Оржак шаңнаашкын езулалынга киржип, сөөлгү чылдарда уттундуруп бар чыдар уруглар футболу республиканың спортчу календарында төлептиг черни база катап ээлеп, удаа-дараа эртип турар апаарын күзээн. Ол дипломнарны болгаш шаңнал акшалыг чагаа хаптарын турниринiң эң дээре хаалгачылары Роман Кудрявцевке (№ 11 школа) болгаш Евгений Мамыкайга (№ 3 школа), эң эки ойнакчылар Чаян Оржакка (№ 5 школа) база Анюта Сааяга (№ 8 школа), турниринiң эң эки халдакчылары деп санаткан Никита Андреевке (№ 14 школа) болгаш Катя Турнаевага тывыскан.

�чУРУКТА: республиканың Футбол федерациязының даргазы Дандар Оржак тиилекчи команда-биле.

Альберт ХОМУШКУ.

ЧЕМПИОНГА ТУРАСКААДЫП...

Тыва Республиканың ийи дакпыр чемпиону, культура сайыдынга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап чораан Матпа Сумбуевич Хомушкунуң 75 харлаан чырык адынга тураскааткан шыдыраа маргылдаазының чартык финалы февраль 24-тен 26-га чедир болуп эрткен. 36 киржикчилерниң аразында 6 мастерге кандидаттар бар, артканнары биргиразрядчылар болган. Үш хүн үргүлчүлээн демиселдиң түннелинде бирги черни 6 санныг Херел Сандай-оол ээлээн, ийиден дөрткү черге чедир черлерни шупту 5,5 санныг Чиңгис Күжүгет, Олег Дамбиев, Леонид Мохов олар алган. Шаңналдыг черлерни алган 4 ойнакчы февраль 27-28-те хөлшыдырааны уламчылап ойнаарлар, тиилээни Черногорскиге зона маргылдаазынга барып киржир эргени чаалап алыр.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (февраль 20-26 хүннеринде) республиканың девискээринге 105 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, оларның 47-зин изии-биле истеп тодараткан. Аар херектерден 2 өлүрүүшкүн база кадыкшылга сагыштыы-биле хора чедирген 13 таварылга, 1 күштээшкин, 1 үптээшкин, 9 дээрбедээшкин, 48 оор чорук, 2 орук озал-ондаа болган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 11 таварылга, өттүндүр кылган акша хавырган 5 херекти бүрүткээн.

♦ **Февраль 20-де** Кызыл кожуунуң ИХК-ниң ажылдакчылары дээрбечи чорукту изии-биле истеп тодараткан. Терлиг-Хая суурнуң чоогунга аът откарып чораан 14 харлыг оолду билдинмес эр кижи бижек-биле коргудуп тургаш, ооң аъдын хунаап алгаш барган. Каразыттырып турар кижи туттурган, ол Баян-Кол суурнуң 17 харлыг чурттакчызы болган.

♦ **Февраль 21-де** Бай-Тайга кожуунуң Ээр-Хавак суурга билдинмес эзирик кижи «ВАЗ-2106» автомашинаның чолаачызын бижек-биле коргудуп тургаш, ооң машиназын ажыы-биле хунаап алгаш барган. Милицияның ажылдакчылары ол дугайында дыңнадыгны алган дораан ону дилеп тыварының ажылдарын организастаан. Түннелинде, Найырал суурнуң кайда-даа ажылдавайн турар 27 харлыг чурттакчызы туттурган. Кеземче херээн оттурган.

♦ **Февраль 22-де** Чадаана хоорайның эмнелгезинге хөрээнче бижектеткен 7-ги классчыны эккелген. Кемдээшкинни оолдуң эжи база-ла назы четпээн маргышканының түннелинде чедиргенин ол дыңнаткан. Херекке хамаарыштыр хыналданы Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХК-зи чорудуп турар.

♦ **Февраль 23-те** Ада-чурт камгалакчызының хүнүн байырлаан өг-бүле арагалаашкыны коргунчуг үүлгедигге чедирген. Ол кежээ Чадаана хоорайның хирургия салбырынга бижек-биле шаштыргаш, аңгы-аңгы чаданың кемдээшкиннерин алган ийи эр кижини эккелген дораан оларның бирээзи чок болган. Бо аар херекке когараан кижилерниң бирээзиниң өөнүң ишти каразыттырып турар. Ону туткан, кемхерекке буруулуун ол миннип турар.

♦ **Февраль 24-те** Кызыл хоорайга ийи элээди оол херээжен кижиниң акшалыг сумказын былаап алгаш барган. Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң ажылдакчылары херекти изии-биле истеп тодаратканының түннелинде, 10 класстың өөреникчизи болгаш ТывКунуң 2-ги курсчузу туттурган.

♦ **Февраль 25-те** «Гаруда» садыг бажыңында киоскилерниң бирээзинге 100 рубльди өттүндүр кылган саазын акша хевири тывылган. Ону агар принтерге кылган бооп турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Өрттен артпас

Айыыл чок чорукту тургузар

Республиканың девискээринге бо чылдың эгезинден тура, 10 автотранспорт өрттери болган, ол эрткен чылдың бо-ла үезинден 5 катап хөй (2 өрт хөй).

ТР-ниң Күрүне камгалалы болгаш Онза байдалдар агентилели 2006 чылдың февраль 1-28 хүннеринде автотранспорт бүдүрүлгелеринге болгаш автомобильдерге өртке удур айыыл чок чорукту тургузар, ол ышкаш өрттерге кижилерниң амы-тынындан чарлыр чоруун болдурбас, өртке удур айыыл чок чоруктуң деннелин бедидер сорулгалыг «Автомобиль-2006» профилактиктиг операцияны чоруткан. 2006 чылдың февраль 7-де 6 автотранспорт бүдүрүлгелеринге, 33 тускайжыткан гаражтарга хыналдаларны чоруткан, 132 кижиге тайылбыр ажылын кылган.

Автомашиналарның хүндүлүг ээлери!

Эт-хөреңгиңер өрттен камгалаар дизиңерзе, **дараазында чурумну сагыыры чугулазын утпаңар:**

— бензин дамчыыр удазыннарда, бакта база карбюраторда бензин төктүр черлер бар болза, автомашинаңарны гаражка тургуспаңар;

— автомашинаны эргизеринге кылымал чылыдар херекселдер, каминнер база от ажыглаарындан ойталаңар;

— гаражтарны арыг байдалга тургузуңар;

— төгүлген үсче азы өске-даа кывар-чаар материалдарже элезин ургаш, дораан аштап-арыглааш, гаражтан ырадыңар;

— автомобильдиң электрилиг дерилгезин чогуур байдалга тургузуңар (бүдүрүкчү-завод электри дерилгезин тударының ой-хемчээлдерин айыткан турар);

— өрт өжүреринге ажыглаар бирги хереглелдиң херекселдерин доктааттынган чурум езугаар тургузары албан.

Ол ышкаш бензинни болгаш үстү үүгле демир, аксы быжыг савага, бензинни — 20 кг, үстү 5 кг-ден көвүдетпейн шыгжап чаңчыгыңар.

Чойгана ШИРИ-САНАА,
ТР-ниң Күрүне камгалалы болгаш Онза байдалдар агентилелиниң профилактиктиг килдис начальниги.

ТӨӨГҮДЕН ӨӨРЕНИР

Амыдыралдың төөгүлүг арыннарының дугайында чогаалдарны номчуп таныжары ылаңгыя аныяк-өскенге аажок чугула. «Төөгү билбес – төөрээр» деп мерген угаанныгларның чугаалааны-даа чөп.

Ада-чурттуң Улуг дайыны төнгенден бээр кижи назыны – 60 чыл эртсе-даа, ол дайынга кижилерин чидирген улус-чоннуң сагыжы ам-даа саргывышаан. Лидия Ондарның «Көшкен хемчик» деп чоокта үнген чаа номунда база ол тема тода. «Ава оглун бодавышаан...». Бо чечен чугаада дайынга ис чок читкен оглун ие 60 чыл дургузунда бодап, манап орар. Автор база ие кижи болгаш чечен чугааның маадыры иениң сагыш-сеткилин, ооң кударал, муңгаралын чечен-мерген, чедингир дыл-биле дамчыдып шыдаан деп бодаар-дыр мен.

«Амыдырал төнчү чок» деп чечен чугаада – арагага алыскан кижиниң муңгаранчыг, чаржынчыг байдалының дугайында чугаалап турар. Ажы-төл дээнде, ада-ие улус кандыг-даа байдалдан үнер арганы тыва бээр дээрзин ында чугаалап турар.

«Чаава». Өг-бүледе эр кижиниң бөгүнде азыракчы, чөлеңгииш шынары кудулаанын, өг-бүледе башкарыкчы турушту херээжен кижи бодунуң холунга алыр ужурга таваржып турарын, ашактарын чагырар кадайларлыг чамдык өг-бүлелерге бүгү айтырыгларның шиитпири чаңгыс талалаар байдалдыг апаарын, мындыг таварылгада өскүс-чавыс ажы-төлдүң амыдыралы кээргенчиг болуп, тоянчылаарынче чыгай бээрин автор көргүскен.

«Төлү дээнде» деп чогаалда амыдыралдың бергелеринге дужуп, ашаанга кагдырза-даа, төлү дээш быжыг туруштуг амыдырап чоруур аныяк херээжен дээш канчап өөрүвес боор.

Номда чырыттынган «көшкениң» амыдыралын төөгүп бижээни кайгамчык солун-дур. Мээң бодумнуң кырган-ава, кырган-ачам көшкен улус деп билир мен. Мен оларның улуг оглунуң уруу мен. Көшкен кижилерни-ле «хемчиктер» деп чаңгыс хепке кудуп, адап турганы төөгүден билдингир болгай. Чеже кижи ындыг салымга таварышпаан дээр. Көшкеннериң салым-хуузу өске черге кээрге, кандыг-даа болуп турганы билдингир. Ынчалза-даа ажыл-ишчи, чончу, биче сеткилдиг кижилер каяа-даа чорза, ол черниң кижилериниң хүндүткелин ала-чайгаар чаалап алыр күштүг турганын бо чогаалда бижип турар. Кижиниң амыдыралы бодунуң холунда, ооң бодундан хөй чүве хамааржыр дээни кончуг-ла шын.

Тыванын чонун сайгара көжүрүп, амыдыралды сайзырадып, мал өстүрүп, тараа тарып, чаа черлерни шиңгээдип турганы – бистиң төөгүвүс-түр. Ол ажыл чоруп турда, бергелер-даа хөй турган. Ылаңгыя кижилерниң иштики сагыш-сеткил делегейинге улуг-улуг өскерлиишкиннер таваржып турганы чугаажок. Төөгүнү аныяк-өскенге билиндирери чугула. Ынчангаш бо дугайында чогаалдар, номнар библиотека бүрүзүнге турар ужурлуг. Амыдыралга өөредиглиг номнарны башкыларның бижип турары өөрүнчүг-дүр. Ындыг номнар амдаа бижиттинер-ле болзунам!

Чайырмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

Кызыл хоорай.

Мөңгүн медалды чаалап алган

Россияның чыынды командазы инвалидтерниң Европа чемпионадынга хааглыг залга ча адарынга мөңгүн медальды чаалап алган. Бельгияның Антверпенеге чыынды командага тиилелгениң саннарын Тыванын, Читанын, Чувашияның ча адыгжылары эккелген.

Билдингир тренер Эрес Дагбаның өөреникчизи, Тыванын спортчузу Сылдыс Чүргүй-оол Россияның чыынды командазының мөңгүн медаль алырынга бодунуң улуг үлүүн киирген.ТКУнуң биргикурсчузу хууда 4-кү черни ээлээн.

Республиканың Херээженнер эвилели эвилелдиң бюро кежигүнү, «Тыванын херээженнери» солуннуң редактору Нина Дашооловна Сереноттуң кады төрээн дуңмазы **Чодураа Допуй-ооллуң** үр эвес аарааш, аныяк назынындан чарлып чорутканы-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9574. Чагыг 21.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.